

TARİKATLARIN TEŞEKKÜLÜ ÖNCESİ DÖNEMDE KUR'ÂN KAYNAKLI TASAVVUF KAVRAMLARI*

Mahmud Esad ERKAYA**

Öz

Bu makale, tarikatların teşekkülü öncesi dönemde tasavvuf klasiklerinde yer alan kavramlar ve bu kavramların istidlâl edildiği âyetlerden hareketle mutasavvıflarca Kur'ân kaynaklı olarak takdim edilen tasavvuf kavramlarını konu edinmektedir. Çalışmada, esas alınan tasavvuf klasiklerinde yer alan kavramlar Kur'ân ile istidlâli bakımından tablolar halinde ele alınmıştır. Çalışma neticesinde tasavvuf klasiklerinde yer alan 311 kavramın 143 tanesinin âyetlerle istidlâl edilerek sunulmuş olduğu anlaşılmıştır. Bu kavramlar için kaynak gösterilen âyetler incelendiğinde, kavramların yarıya yakınının âyetlerin zâhir anlamları ile uyum içerisinde istidlâl edilmiş olduğu, diğer kısmının ise ancak işârî teviller neticesinde söz konusu kavramlar ile irtibatlandırıldığı görülmüştür. Buradan hareketle kavramların, kaynak gösterilen âyetlerin zâhir anlamlarına yahut işârî tevillere dayandırılması açısından iki ayrı başlık altında sunulması tercih edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tasavvuf, Kavram, İstilah, İşârî Yorum.

Qur'an-Originated Sufism Concepts in the Period Before the Formation of Sufi Orders

Abstract

This study deals with Qur'an-originated sufism concepts in the main sufi classical books in the period before the formation of sufi orders. Additionally in this paper, concepts which in the main sufi classical books are examined in the tables. As a result of our study, 143 of 311 concepts in the main sufi classical books are deduced from the Qur'an. When examining the verses which were quoted as the authority for these concepts, we recognized that almost half of these concepts were deduced from ostensible meaning of the verses. Other concepts were deduced from the isharî meaning/mystical interpretations of the verses.

Keywords: Qur'an, Sufism, Concepts, Terminology, Mystical Interpretations.

* Bu makale Kur'ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları (Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2015) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. (Mahmud Esad Erkaya).

** Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı, esaderkaya@hotmail.com

Giriş

Tasavvufun esas kaynağının Kur'ân olduğu kanaati, başta mutasavvıflar olmak üzere tasavvuf alanında çalışma yapan araştırmacıların sıklıkla dile getirdikleri bir husustur. Diğer İslâmî disiplinlerin otoritesi karşısında tasavvufun da İslâmî bir ilim olduğunu ispat çabası olarak daha tasavvufun ismen ortaya çıktığı asırlarda dile getirilmeye başlamıştır.¹ Esas itibariyle İslâm ilim geleneğinde fıkıh başta olmak üzere hadis, kelim ve felsefî ilimler kendi alanlarındaki temel görüş, düşünce ve iddialarının muhalifler nezdinde kabul görmesi, en azından kendilerine yöneltilecek itirazlara bir cevap teşkil etmesi için kutsal bir referansa sığınma ihtiyacı hissetmişlerdir.² Bundan dolayı da İslâm dünyasında kutsallığı ve kaynaklığı konusunda ihtilaf bulunmayan Kur'ân'ın otoritesini kendileri için ilk ve en önemli meşruiyet kaynağı addetmişlerdir. Kur'ân'ın nüzul sürecinin başlangıcından itibaren Allah kelâmı olması hasebiyle müslümanlar için en kuvvetli dayanak ve referans olarak değerlendirilmiş olması bunun haklı bir nedenidir.³ Bundan dolayıdır ki farklı ilmî ve siyasi yaklaşım sahipleri kendi iddia ve düşüncelerini bizzat sınırlı sayıdaki Kur'ân âyetlerinin onayından geçirme çabası içerisinde olmuşlardır.

118 | db

Mutasavvıflar da kendi öğretisi ve düşüncelerini temellendirebilmek için Kur'ân'a başvurma, böylece tasavvufu meşrû bir zemine oturtma gayretisi içerisinde olmuşlardır. Kur'ân'a ve sünnete uygun tasavvuf anlayışını ortaya koymak adına Serrâc (ö. 378/988), Kelâbâzî (ö. 380/990), Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996), Hücvârî (ö. 465/1072), Kuşeyrî (ö. 465/1072), Herevî (ö. 481/1089) ve Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi mutasavvıflarının telif ettikleri tasavvuf klasiklerinde bu çaba zirveye ulaşmıştır. Artık mutasavvıfların kaleme aldıkları eserlerdeki tasavvufî mesele ve kavramlar mümkün

¹ Tasavvufun kendinden önce teşekkül etmiş olan hadis, kelim ve fıkıh gibi ilimler arasında ortaya çıkış süreci ile ilgili bkz. Ekrem Demirli, "Zâhirî İlimlerin Otoritesi Karşısında Tasavvufun Meşruiyet Arayışı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 15, İstanbul, 2007, s. 220.

² Konunun Kelâm ilmi ve kelâmcılar açısından değerlendirilmesi için bkz. Galip Türkan, "Kelâmcılara Göre Kur'ân'ın Otoritesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 31, 2011, s. 7. Ayrıca bkz. Mustafa Öztürk, "Tefsirde Zahir-Bâtın DUALİZMİ YA DA TASAVVUFİ AŞIRI YORUM", *İslâmiyât*, sy. 3², 1999, s. 101.

³ Kur'ân'ın otoritesi ile ilgili olarak bkz. Muhammed Ebû Leyla, "Kur'ân: Tabiatı, Sahîh Oluşu, Müslüman Akıl Üzerindeki Etki ve Otoritesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, çev. İbrâhim H. Karslı, c. V, sy. 1, 2005, ss. 279-294. Ayrıca bkz. Toshihiko İzutsu, *Kur'ân'da Tanrı ve İnsan*, çev. Kürşat ATALAR, Pınar Y., İstanbul, 2014, s. 82.

olduğunca âyet ve hadislerden deliller getirilerek anlatılır olmuştur. Bu kaynaklarda tasavvufun da asıl ve en önemli kaynağının Kur'ân olduğu mutasavvıflarca dile getirilmiş, Ku'rân'ın kendi ilimleri için bir meşrûiyet kaynağı olduğu öne sürülmüştür. Kendisinden önce teşekkül etmiş kelam, fıkıh ve hadis gibi İslâmî ilimlere bir tepki olarak ortaya çıkmış olan⁴ tasavvufun İslâmî bir ilim olduğu ve tasavvuftaki "hakikat" anlayışının şeriatın genel hükümleri ile çatışmayan meşrû bir temel üzerine bina edildiği ilk tasavvuf kaynaklarında Kur'ân'dan referanslar gösterilerek savunulmuştur.⁵ Mutasavvıfların temel öğretilerini bazen âyetlerin zâhirî anlamları ile çoğu zaman da zâhirin ötesinde bâtınî teviller ile temellendirdikleri, hatta İbnü'l-Arabî ile birlikte işârî anlamın zâhirin önüne geçirilerek esas anlama dönüştüğü görülmektedir.⁶

Aynı durum tasavvuf kavramları için de geçerlidir. Tasavvuf da diğer ilimler gibi müstakil bir ilim olarak ortaya çıkmasının ardından kendi kavram hazinesini oluşturmuş, geliştirmiş ve doğal olarak tasavvuf kaynaklarının muhtevasının büyük bir bölümü tasavvuf istilâhlarına tahsis edilmiştir.⁷ İstilâhlar ele alınırken umumiyetle Kur'ân ve sünnetten deliller getirilmek suretiyle sağlam temellere dayandırılma gayreti içerisinde olunmuştur. Nitekim tarikatlar öncesi dönemde telif edilen tasavvuf kaynakları incelendiğinde yer verilen tasavvuf kavramlarının umumiyetle âyet ve hadisler ışığında ele alındığı görülmektedir. Bu eserlerde kimi zaman ilgili âyet ve hadisler kavrama ait başlık altında yorumsuz olarak sıralanmakla yetinilmiş iken kimi zamansa âyetler hakkında detaylı tevellere gidilmiştir. Ayrıca kavramla ilgili önceki mutasavvıflardan yapılan atıflarda çeşitli âyetlere yer verilmiş, peygamberlerin içlerinde buldukları hal ve makamlara dair kıssalardan örnekler getirilerek işârette bulunulmuştur. Dolayısıyla tasavvuf kaynaklarında kavramların âyetlerle istidlâl edilme çabası her zaman var olmuştur.

⁴ Bkz. Demirli, "Zâhirî İlimlerin Otoritesi Karşısında Tasavvufun Meşruiyet Arayışı", s. 219, 222.

⁵ Örneğin Tasavvuf klasikleri arasında yer alan Serrâc'ın *el-Lüma'* isimli eseri bu konu üzerinde detaylı bir şekilde durmaktadır. Bkz. Ebû Nasr Abdullah b. Ali Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma' fi târîhi't-Tasavvufi'l-İslâmî*, tdk. Kamil Mustafa el-Hindâvî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2007, s. 11 v.dğr. Ayrıca bkz. Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmed Dağ & Mehmet Aydın, Ankara Okulu, Ankara, 2000, s. 201, 204.

⁶ Bkz. Demirli, "Zâhirî İlimlerin Otoritesi Karşısında Tasavvufun Meşruiyet Arayışı", s. 224; Ekrem Demirli, "Kuşeyrî'den İbnü'l-Arabî'ye İşârî Yorumculuk Hakkında Bir Değerlendirme: İşârî Yorumdan Tahkike Doğru Kur'ân-ı Kerim Yorumculuğunun Gelişimi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 40, 2013, s. 142.

⁷ Bkz. İzutsu, *Kur'ân'da Tanrı ve İnsan*, s. 82.

Bu bağlamda makalede tarikatların teşekkülü öncesi hicrî IV ve V. asırlarda tasavvuf klasiklerinde âyetlerle istidlâl edilerek ele alınan kavramlar irdelenerek müfessirlerin yorumları çerçevesinde bu kavramların ne oranda Kur'an'daki anlamını koruduğu, ne oranda yeni anlamlar kazandığına dair yapılan kapsamlı bir çalışmanın⁸ neticeleri çeşitli örnekler verilerek değerlendirilecektir. Makalede, tasavvuf klasiklerinden beşinde yer alan kavramlar üzerinde durulacaktır. Çalışmada esas alınan tasavvuf klasiklerinden ilki Ebû Nasr es-Serrâc'ın tasavvuf ilmine dair telif ettiği *el-Lüma'* adlı eseridir. Bu eser hal ve makamlar başta olmak üzere tasavvuf kavramlarını sistematik olarak ele alan erken dönem kaynaklarından olması ve kavramların âyet ve hadislerdeki kaynaklarına büyük oranda değinilmiş olması sebebiyle çalışmamızda esas aldığımız önemli bir kaynaktır. Ayrıca çok nadir kullanılan kavramlara da yer vermiş olması *el-Lüma'*ı diğer kaynaklardan ayıran önemli bir özelliktir. İkinci olarak Ebû Bekir el-Kelâbâzî'nin *et-Taarruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*⁹ u da tasavvuf ıstılahlarından geniş kapsamlı olarak bahseden ayrıca tasavvuftaki makamları müstakil olarak ele alan önemli bir kaynak olması açısından çalışma kapsamına alınmıştır. Yine Kuşeyrî'nin, *er-Risâle'si*¹⁰ çalışmanın temelini teşkil etmektedir. Nitekim *er-Risâle*'de tasavvuf ıstılahları, haller ve makamlar ayrıntılı olarak ele alınmış, mümkün olduğunca âyet ve hadislerden delillendirilmeye gayret edilmiştir. Hücvîrî'nin *Keşfu'l-mahcûb*'u¹¹ da tasavvuf kavramlarına detaylı bir şekilde yer vermesi açısından çalışmanın ana kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Hücvîrî bu eserinde her bir kavramı bir tasavvuf ekolü ile ilişkilendirerek anlatmıştır. Kavramları gerek doğrudan âyetleri zikretmek gerekse çeşitli mutasavvıflardan yaptığı nakillerde âyetlere atıflarda bulunmak suretiyle kaynaklarıyla birlikte ele almış olması açısından önemli bir kaynaktır. Hâce Abdullah b. Muhammed el-Herevî el-Ensârî'nin (ö. 481/1089) *Menâzilü's-sâirîn* isimli eseri¹² tasavvuftaki makamları sistematik olarak ele alması ve her bir makamı da bir

⁸ Mahmud Esad Erkaya, *Kur'an Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, (yayınlanmamış doktora tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2015.

⁹ Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim el-Buhârî Kelâbâzî, *et-Taarruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, haz. Ahmed Şemsüddin, Daru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993.

¹⁰ Ebû'l-Kâsım Zeynülslâm Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Halil el-Mansûr, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2001.

¹¹ Ebû'l-Hasan Gencbahş Ali b. Osman b. Ali Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh, İstanbul, 2010.

¹² Ebû İsmâil Pîr-i Herat Hâce Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî el-Herevî, *Kitâbu Menâzilü's-sâirîn*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988.

âyet ile ilişkilendirmiş olması açısından çalışmamızın önemli bir kaynağı olmuştur.

Bu bağlamda araştırma kapsamında ele aldığımız tasavvuf klasiklerinden Serrâc'ın *el-Lüma'* isimli eserinde yer alan 203 kavramdan 45'inin, Kelâbâzî'nin *et-Taarruf*'da ele aldığı 57 kavramdan 14'ünün, Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'de bahsettiği 98 kavramdan 58'inin, Hücvîrî'nin *Keşfu'l-mahcûb* adlı eserinde yer verdiği 125 kavramdan 39'unun ve Herevî'nin *Menâzilü's-sâirîn* adlı eserindeki 100 kavramın ise tamamının âyetlerle istidlâl edilerek ele alınmış olduğu görülmüştür. Bu beş eserdeki mükerrer kavramlar çıkarıldığında ise toplam 311 kavramın 143 tanesinin Kur'ân ile istidlâl edildiği, 168'inin ise herhangi bir âyet ile ilişkilendirilmeksizin hadisler yahut tasavvuf büyüklerinin sözlerinden örnekler verilmek suretiyle ele alındığı anlaşılmaktadır.

Burada şu hususu da belirtmemiz gerekir ki ele aldığımız kavramların Kur'ân kaynaklı olmasından kastımız, bunların herhangi bir âyet ile istidlâl edilerek tarikatlar öncesi dönemde çalışma kapsamında konu edindiğimiz tasavvuf kaynaklarındaki yerini almış olmasıdır. Yoksa çalışmada ele alınan kavramların tamamının Kur'ân kaynaklı olduğu iddiasında bulunulmamaktadır. Zira işârî tevillerle Kur'ân'a dayandırıldığını belirttiğimiz kavramların mutasavvıflarca Kur'ân kaynaklı olduğu ifade edilse de bunun ulemâ nezdinde her zaman kabul görmeyeceği malumdur. Diğer taraftan hiçbir âyet ile ilişkilendirilmemiş bazı kavramlar Kur'ân'ın temel ilkelerine uygun bir anlam ihtivâ etse dahi Kur'ân kaynaklı olarak mütalaa edilmemiştir. Söz gelimi nefsin mertebeleri veya yakînin kısımları daha sonraki asırlarda Kur'ân kaynaklı olarak ele alınırken çalışmamız kapsamındaki tasavvuf klasiklerinde, muhtemelen o dönemde Kur'ân kaynaklı algılanmaması sebebiyle, âyetlerle ilişkilendirilmediği için Kur'ân kaynaklı kavramlar arasında yer almamıştır. Diğer bir deyişle Kur'ân kaynaklı olmadığını belirttiğimiz kavramlar Kur'ân'a aykırı bir anlam ihtivâ ediyor değildir. Bu kavramların Kur'ân kaynaklı sayılmamaları tasavvuf klasiklerinde ilgili âyetlerle birlikte ele alınmamalarından kaynaklanmaktadır. Zira Kur'ân ile temellendirilmemiş olan bu kavramların büyük bir bölümü hadislerden ve sahâbenin hayatlarından muhtelif örneklerle istidlâl edilebilmektedir. Dolayısıyla âyetlerle istidlâl edilmemiş kavramların peşinen İslâm'a aykırı anlamlar içerdiği düşünülmemelidir. Öte yandan tasavvuf kavramlarının her birinin Kur'ân'da bulunması bir zorunluluk da arz etmemektedir. Kendilerine has terbi-

ye metotları bulunan mutasavvıfların aynı şekilde kendilerine özel birtakım istilâhları kullanmaları çok tabiidir. Bu durum diğer İslâmî ilimler için de geçerlidir. Örneğin fıkıh yahut akaid ilimlerine dair kavramların tamamının Kur'ân'da bulunmasını beklemek çok mantıklı gözükmemektedir. Fakat mevcut kavramların dahi tasavvufun Kur'ân kaynaklı bir disiplin olduğu yönünde kanaat belirtmeye yetecek mahiyette olduğunu söyleyebiliriz.

Tasavvuf kavramlarına dair yapılan istinbât ve istidlâller bazen âyetlerin zâhir anlamları ile müfessirlerin yorumlarına uygun bir tarzda yapılırken bazen de tasavvufî bakış açısıyla keşf ve ilhama dayalı olduğu öne sürülen işâret ilmi vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bunlardan, âyetlerin açık ve herkes tarafından kabul edilebilecek mânâlarına dayandırılan istidlâller kabul görürken işâret yorumları neticesinde istinbât edilmiş meseleler ulema tarafından sert eleştirilere maruz kalabilmiştir. Bu açıdan bakıldığında tasavvuf kaynaklarında Kur'ân kaynaklı olarak ele alınan bu 143 kavramı Kur'ân'ın zâhiri ile istidlâl edilip edilmemesi açısından iki başlık altında inceleyebiliriz.

122 | db

a. Âyetlerin Zâhir Mânâlarından İstinbât Edilen Kavramlar

Sûfîlerin tasavvuf kavramlarını istinbâtlarının önemli bir kısmı âyetlerin ilk bakışta akla gelen ve âyet metinlerinin lafızlarından doğrudan anlaşılabilen zâhir anlamlarıyla gerçekleşmiştir.¹³ Zâhir, varlık ve olayların görünen yüzü ve nasların/dinî metinlerin literal anlamı için kullanılan genel bir kavramdır.¹⁴ Zâhirin zıddı ise bâttir.¹⁵ Genel anlamıyla zâhir, Kur'ân'ın metnini okumak sûretiyle doğrudan anlaşılabilen mânâyı ifâde ederken, bâtin ise Allah'ın mu-

¹³ Zâhir anlam ve tevîl çeşitlerinden tasavvufî/işâretî tevîl ile ilgili bkz. Mustafa Öztürk, "Geleneksel Te'vil Çeşitlemelerinin Epistemik Değeri", *Bilimname*, c. 2, sy. 2, 2003, s. 184. Ayrıca bkz. Nasr Hâmid Ebû Zeyd, "Sufî Düşüncede Hakikat-Dil ilişkisi Üzerine – İbnü'l-Arabî'de Dil, Varlık ve Kur'ân", *İslâmiyât Üç Aylık Araştırma Dergisi*, çev. Ömer Özsoy, sy. 3², 1999, s. 17.

¹⁴ İbrâhim Kafi Dönmez, "Zâhir", *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV/85.

¹⁵ Zâhir ve bâtin ilimleri ayrımı için bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hârîsî (ö. 386/996), Kûtü'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb ve vasfu tarîki'l-mürîd ilâ makami't-tevhîd*, haz. Asım İbrâhim el-Keyyâlî el-Hüseynî eş-Şâzelî ed-Derkâvî, *Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye*, Lübnan, 2009, 1/240 v.dğr.; Dilaver Selvi, "Her Ayetin Bir Zahiri Bir Batını Vardır?" Hadisindeki Zahir ve Batın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 2, 2011, s. 7 v.dğr.; Takıyyüddîn İbn Teymiyye, "Zahir ve Bâtin İlmine Dair Bir Risâle: Takıyyüddîn İbn Teymiyye", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, çev. Mustafa Öztürk & Ali Bolat, sy. 6, 2001, ss. 265-302. Ayrıca işâret ilmi için bkz. Serrâc, *el-Lüma'*, s. 100-103.

radını kavrama ameliyesi olarak tanımlanmaktadır.¹⁶ Kur'ân'ı anlama konusunda zâhir mânânın esas teşkil etmesi, bazı şîî-bâtunî fırkalar dışında, İslâm mezheplerinin genel prensibidir.¹⁷ Bu bağlamda mutasavvıflar da çoğunlukla âyetlerin işârî anlamlarını öne çıkartma eğiliminde olmalarına karşın zâhir mânâları da göz ardı etmişler, kavramlarının önemli bir miktarını âyetlerin zâhir anlamlarından istinbât etmişlerdir. Böylece kendi kavram ve öğretilerini zâhir ulemasına karşı daha etkili bir şekilde savunma imkânı bulmuşlardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ele aldığımız tasavvuf kaynaklarında âyetlerle ilişkilendirilen 143 kavramın 70 tanesi kaynak gösterilen âyetlerin zâhir anlamlarına uygun olarak istinbât edilmiştir. Bu da söz konusu eserlerde âyetlerden istinbât edilen kavramların yaklaşık yarısına tekabül etmektedir. Buradan sûfilerin zâhir anlam ile iştigallerinin önemli bir düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Bu 70 kavramı, istidlâl eden mutasavvıf ve kaynak gösterilen âyetler bakımından toplu halde şöylece gösterebiliriz:

Kavram	İstidlâl Eden Mutasavvıf	İstidlâl Edilen Âyetler
1. ahlâk	Kuşeyrî, Herevî	Kalem, 68/4; Müddesir 74/4
2. bahrî bilâ şâti'	Serrâc	Kehf, 18/109
3. basîret	Serrâc, Herevî	Necm, 53/11; Yûsuf, 12/108
4. cûd	Kuşeyrî, Hücûvîrî	Haşr, 59/9
5. dua	Kuşeyrî	Neml, 27/62; Araf, 7/55
6. ebrâr	Serrâc	Mutaffîfîn, 83/18-23
7. evbe	Kuşeyrî, Hücûvîrî	Sâd, 38/44
8. fakr	Serrâc, Kelâbâzî, Kuşeyrî, Hücûvîrî, Herevî	Bakara, 2/273; Nahl, 16/75; Secde, 32/16; Fâtır, 35/15; Haşr, 59/8, 9
9. firâr	Herevî	Zâriyât, 51/50
10. firâset	Kelâbâzî, Herevî	Hicr, 15/75.
11. gınâ	Hücûvîrî, Herevî	Fâtır, 35/15; Muhammed, 47/38; Duhâ, 93/8
12. hak	Serrâc, Hücûvîrî	Müminûn, 23/71; Nur, 24/25; Hac, 22/6
13. havf	Serrâc, Kuşeyrî, Herevî	Secde, 32/16; Âl-i İmrân, 3/175; Nahl, 16/50, 51

¹⁶ Bkz. Ebû İshak eş-Şâtubî, *el-Muvâfakât*, thk. Ebû Ubeyde, Dâru İbn Affân, Kahire, 1417/1997, IV/208.

¹⁷ Yunus Apaydın, "Zâhiriyye", *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV/93.

14. hayat	Herevî	En'âm 6/122
15. hikmet	Herevî	Bakara, 2/269
16. huşû	Kuşeyrî, Herevî	Müminûn, 23/1-2; Hadîd, 57/16
17. hürmet	Herevî	Hac, 22/30
18. istinâf	Serrâc,	Taha, 20/39; Taha, 20/41
19. itisâm	Herevî	Âl-i İmrân, 3/103; Hac, 22/78
20. ihbât	Herevî	Hac, 22/34; Hûd, 11/23
21. ihlâs	Kuşeyrî, Herevî	Zümer, 39/3
22. ilm-i ledün	Serrâc, Herevî	Kehf, 18/65
23. inâbe	Hücvîrî, Herevî	Kâf, 50/32, 33; Zümer, 39/54
24. irade	Kuşeyrî, Herevî	En'am, 6/52; Tâhâ, 20/25; İnşirâh, 94/1; İsrâ, 17/84; Kasas, 28/86
25. îsâr	Kuşeyrî, Hücvîrî, Herevî	Haşr, 59/9
26. istikamet	Kuşeyrî, Herevî	Fussilet, 41/6, 30; Ahkâf, 46/13; Nahl, 16/92; Cin, 72/16
27. işfâk	Herevî	Tûr, 52/26
28. kalak	Herevî	Tâhâ, 20/84
29. kerâmet	Serrâc, Kuşeyrî, Hücvîrî, Herevî	Âl-i İmrân, 3/37; Meryem, 19/25; Bakara, 2/57; Neml, 27/40; Kehf, 18/18
30. kurb	Serrâc, Kelâbâzî, Kuşeyrî	Kaf, 50/16; Bakara, 2/186; İsrâ, 17/57; Vâkıa, 56/85; Mücâdile, 58/7; Alak, 96/19
31. mârifet	Serrâc, Kelâbâzî, Kuşeyrî, Hücvîrî, Herevî	En'âm, 6/91; Zümer, 39/67; Neml, 27/34; Zâriyât, 51/56; Mâide, 5/83; Taha, 20/110
32. melâmet	Hücvîrî,	Mâide, 5/54; Kıyâme, 75/2
33. muhabbet	Serrâc, Kuşeyrî, Hücvîrî, Herevî	Mâide, 5/54; Âl-i İmrân, 3/31; Bakara, 2/165
34. muhâsebe	Herevî	Haşr, 59/18
35. mukarrebûn	Serrâc,	Vâkıa, 56/10-12; Mutaffifîn, 83/18-28
36. murakabe	Serrâc, Kuşeyrî, Herevî	Ahzâb, 33/52; Kaf, 50/18; Tevbe, 9/10, 78; Duhân, 44/59
37. mücâhede	Kuşeyrî,	Ankebût, 29/69
38. rağbet	Herevî	Enbiyâ, 21/90
39. recâ	Serrâc, Kuşeyrî, Herevî	Ahzâb, 33/21; Secde, 32/16; An-

		kebût, 29/5
40. reyn	Serrâc, Hücûrî,	Mutaffifin, 83/14
41. rızâ	Serrâc, Kelâbâzî, Kuşeyrî, Hücûrî, Herevî	Maide, 5/119; Tevbe, 9/100; Mücâdi- le, 58/22; Beyyine, 98/8; Tevbe, 9/72; Feth, 48/18; Fecr, 89/28
42. rüya	Kuşeyrî,	Yûnus, 10/64
43. sabır	Serrâc, Kuşeyrî, Hücûrî, Herevî	Zümer, 39/10; Âl-i İmrân, 3/200; Bakara, 2/45
44. sâbikûn	Serrâc,	Vâkıa, 56/10-12
45. sefer	Kelâbâzî, Kuşeyrî	Rûm, 30/9; Ankebût, 29/20; Yûnus, 10/22; Zuhruf, 43/13-14
46. sehâ	Kuşeyrî,	Haşr, 59/10
47. sekîne	Herevî	Fetih, 48/4
48. sıdk	Kuşeyrî, Herevî	Tevbe, 9/119; Muhammed, 47/21
49. sır	Herevî	Hûd, 11/31
50. sohbet	Kuşeyrî, Hücûrî,	Tevbe, 9/40; Meryem, 19/96; Hücûrât, 49/10
51. sürûr	Herevî	Yûnus, 10/58
52. şevk	Kuşeyrî, Herevî	Ankebût, 29/5
53. şükür	Kuşeyrî, Herevî	İbrâhim, 14/7; Sebe, 34/13
54. takvâ	Kelâbâzî, Kuşeyrî	Hac, 22/37; Hucurât, 49/13
55. tâzim	Herevî	Nûh, 71/13
56. tebettül	Herevî	Müzzemmil, 73/8
57. tefekkür	Herevî	Nahl, 16/44
58. tefvîz	Herevî	Mümin, 40/44
59. tevazu	Kuşeyrî, Herevî	Furkan, 25/63
60. tevbe	Kuşeyrî, Hücûrî,	Nur, 24/31; Bakara, 2/222; Kâf, 50/32, 33; Tahrim, 66/8; Hucurât, 49/11
61. tevekkül	Serrâc, Kuşeyrî, Herevî	Mâide, 5/23; İbrâhim, 14/12; Talak, 65/3
62. tevhid	Serrâc, Kuşeyrî, Hücûrî, Herevî	Bakara, 2/163; İhlâs, 112/1; Nahl, 16/51; Âl-i İmrân, 3/18; A'râf, 7/172; Şûrâ, 42/11
63. tezekkür	Herevî	Mümin, 40/13
64. tuma'nîne	Serrâc, Herevî	Fecr, 89/27; Ra'd, 13/28; Bakara,

		2/260
65. ubûdiyyet	Kuşeyrî,	Hicr, 15/99
66. üns	Kelâbâzî, Hücvîrî, Herevî	Bakara, 2/186, 260; Hicr, 15/42; İbrâhim, 14/31; Zuhruf, 43/68; A'raf, 7/143
67. velâyet	Kuşeyrî, Hücvîrî	Araf, 7/196; Kehf, 18/44; Yûnus, 10/62; Muhammed, 47/11; Fussilet, 41/31; Bakara, 2/257
68. yakîn	Kuşeyrî, Herevî	Bakara, 2/4; Zâriyât, 51/20
69. zikir	Serrâc, Kelâbâzî, Kuşeyrî, Herevî	Kehf, 18/24; Ahzâb, 33/41; Âl-i İmrân, 3/191; Bakara, 2/152, 200
70. zühd	Kuşeyrî, Herevî	Nisâ, 4/77; Hûd, 11/86

Tablo 1: Âyetlerin Zâhir Mânâlarından İstinbât Edilen Tasavvuf Kavramları

Tabloda görüldüğü gibi tarikatlar öncesi dönemde telif edilmiş tasavvuf eserlerinde 70 kavram âyetlerin zâhir anlamlarına dayalı olarak istidlâl edilmiştir. Bu kavramların 162 âyet ile ilişkili olarak ele alındığı görülmektedir. Bu istidlâllerin tasavvuf klasiklerine göre dağılımını incelediğimizde ise şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır:

126 | db

Eser	Toplam Kavram Sayısı	Âyetlerle İstidlâl Edilen Tüm Kavramlar	Zâhir Mânâ ile İstidlâl Edilen Kavramlar
<i>el-Lüma'</i>	203	45	23
<i>et-Taarruf</i>	57	14	11
<i>er-Risâle</i>	98	58	37
<i>Keşfu'l-mahcûb</i>	125	39	18
<i>Menâzilü's-sâirîn</i>	100	100	45
Toplam Kavram Sayısı: (mükerrerler çikartıldığında)	311	143	70

Tablo 2: Zâhir Mânâ ile İstidlâl Bakımından Tasavvuf Klasiklerindeki Kavram Sayıları

Tabloda görüldüğü gibi tasavvuf klasiklerinde yer alan toplam 311 kavramın 143 tanesi âyetlerden istidlâl edilerek ele alınmış, bunların da 70 tanesi âyetlerin zâhir anlamlarına uygun olarak istinbât edilmiştir. Tasavvuf klasiklerinde yer alan kavram sayısı bazında düşündüğümüzde ise *el-Lüma'*da âyetlerle istidlâl edilerek ele alınan 45 kavramın 23'ünün, *et-Taarruf*taki 14 kavramın 11'inin, *er-Risâle*'deki 58 kavramın 37'sinin, *Keşfu'l-mahcûb*'daki 39 kavramın 18'inin ve *Menâzilü's-sâirîn*'deki 100 kavramın ise 45 ta-

nesinin âyetlerin zâhir mânâları ile istidlâl edilerek ele alınmış olduğu anlaşılmaktadır.

Kur'ân ile istidlâl şekilleri düşünüldüğünde, mutasavvıfların öncelikle kavramın farklı türevleriyle de yer aldığı ayetleri delil getirdikleri görülmektedir. Burada Kur'ân'da farklı türevleri ile bulunmasından kastımız kavramların ıstılâhlaşmış hali olan mastar kipinden ziyade mânâ bakımından farklı anlam içermeyen ve gramer olarak da aynı kökten türemiş şekillerde yer almış olmasıdır. Çalışma kapsamında anlaşıldığı kadarıyla âyetlerin zâhir anlamları ile istidlâl edilen 70 kavramdan 54 tanesi Kur'ân'da farklı türevleriyle yer almaktadır. Konu itibariyle öne çıkan yönlerine göre ele alındığında kök kelime olarak Kur'ân'da yer alan bu kavramların *ihlâs*, *îsâr*, *rızâ*, *takvâ* ve *sabır* gibi ahlâk kapsamında ele alınabilecek kavramlar, *mücâhede*, *sohbet*, *tebettül* ve *tevbe* gibi nefis terbiyesi ile ilgili kavramlar, *basîret*, *hak*, *hikmet* ve *ilm-i ledün* gibi bilgi ve mârifet konuları ile alakalı kavramlar, *havf*, *recâ*, *kurb* ve *işfâk* gibi muhabbet kaynaklı kavramlar olduğu anlaşılmaktadır. Söz gelimi *huşû* kavramı “Hiç şüphesiz müminler kurtuluşa ermişlerdir. Çünkü onlar salâtlarında (namaz yahut Allah'a olan iman ve itaatlerinde) (خَاشِعُونَ) *huşû* içindedirler.” âyeti¹⁸ ile; *tebettül* kavramı “Rabbinin adını zikret ve (وَتَبَتَّلْ إِلَيْهِ تَتَبَّلَا) her şeyi bırakıp bütün varlığınla ona yönel.”¹⁹ âyeti ile; *basîret* kavramı ise “(Ey Peygamber o müşriklere) de ki: İşte benim yolum budur. Ben ve bana uyanlar (عَلَىٰ بَصِيرَةٍ) *basîretli* olarak sizi Allah'ın yoluna çağırıyoruz.”²⁰ âyeti ile istidlâl edilmiştir.

Yine kök kelime olarak Kur'ân'da yer almamakla birlikte ihtivâ ettiği mânâ itibariyle âyetlerin zâhir anlamlarına uygun olarak istidlâl edilen kavramlar da bulunmaktadır. Bunlar da 16 tanedir. Söz konusu kavramlar arasında *firâset*, *mârifet* ve *sır* gibi bilgi ve mârifet konularına dair kavramlar; *ittisâl*, *kalak*, *şevk* ve *üns* gibi kul-rab ilişkisi ile alakalı kavramlar ve *cûd*, *sehâ*, *kerâmet* ve *muhâsebe* gibi diğer bazı kavramların bulunduğu görülmektedir. Söz gelimi mutasavvıflara göre, “Dünya menfaati önemsizdir, Allah'tan korkanlar için âhîret daha hayırlıdır.”²¹ ve “Kendilerine ilim verilenler şöyle söylediler: İman edip imanlarına yaraşır güzellikte işler yapan kimse-

¹⁸ Müminûn, 23/1-2. Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 181.

¹⁹ Müzzemmil, 73/8. Bkz. Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 32.

²⁰ Yûsuf, 12/108. Bkz. Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s.78.

²¹ Nisâ, 4/77. Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 152; Gazzâlî, *İhyâ*, s. 288.

ler için Allah'ın âhirette vereceği mükâfat çok daha değerlidir.”²² gibi dünyalığın kıymetsizliğine dair âyetler zühd kavramı için kaynaklık teşkil etmektedir. Yine tasavvuf klasiklerinde, “Ey Müminler! Allah'a itaatsizlikten sakının. Herkes âhîret için ne hazırladığına baksın.”²³ âyeti muhâsebe kavramı için, “Muhtaç durumda olsalar bile onları kendilerine tercih ederler.”²⁴ âyeti cûd ve sehâ kavramları için, “Rahman'ın hayırlı kulları olan o kimseler, yeryüzünde alçakgönüllü ve vakarlı yürürler.”²⁵ âyeti tevazu kavramı için, “Onların içlerindeki en iyi bilen, Allah'tır.”²⁶ âyeti ise sır kavramı için bir delil olarak sunulmuştur.

Burada şu hususu da hatırlatmamız gerekir ki tasavvuf klasiklerinde âyetlerin zâhir anlamları ile istidlâl edilen bazı kavramların âyetlerle ilişkilendirilirken, âyetlerin siyak-sibak ilişkisi ve dış bağlamları göz önünde bulundurulmaksızın mutlak bir anlam verilerek yorumlandığı görülmektedir. Bu durum, fıkhîteki âmmin özel bir sebebe binâen gelmesinin onu umumundan çıkartıp özel bir sebebe has kılamayacağı yönündeki temel ilkeye paralellik arz etmektedir. Nitekim bu uygulama fıkhîta “Sebebin husûsiliği (özel oluşu) değil, lafzın umûmiliği (genel anlamı) dikkate alınır.” şeklinde temel bir ilke haline gelmiş, bu hususta icmâ hâsıl olduğu ifâde edilmiştir.²⁷ Bu bağlamda âyetleri yorumlarken nüzul sebeplerinin özel olması sûfîleri sınırlamamış, genele teşmil etme serbestliği ile mutasavvıflar, tasavvufun temel öğreti ve kavramları için kolaylıkla dayanak bulma imkânı bulmuşlardır. Fakat bu doğrultuda mutasavvıfların yaptıkları bazı yorumlar ulemaca kabul görebilirken bazıları ise tamamen işârî tevillerle âyetin zâhir anlamından uzaklaşmak sûretiyle gerçekleştirmiştir. Söz gelimi meleklerin Allah katındaki mertebelerine dair “Her birimizin Allah katında belli bir yeri vardır.”²⁸ âyeti hernekadar zâhir itibariyle meleklerle ilgili olsa da sûfîlerce

²² Kasas, 28/80. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, s. 291.

²³ Haşr, 59/18. Bkz. Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 16; Gazzâlî, *İhyâ*, IV/533.

²⁴ Haşr, 59/9. Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 280; Hücûrî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 253; Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 57; Gazzâlî, *İhyâ*, III/331.

²⁵ Furkan, 25/63; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 186; Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 60.

²⁶ Hûd, 11/31. Bkz. Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 105.

²⁷ Bkz. Ebû Abdullah ez-Zerkeşî, *Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fikh*, Dâru'l-Kütübî, yy., 1414/1994, IV/269, 282, 290; Zekiyyüddîn Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l Fikh)*, çev. İbrâhîm Kâfi Dönmez, TDV, Ankara, 2004, s. 357, 358.

²⁸ Sâffât, 37/164. Bkz. Serrâc, *el-Lüma'*, s. 40; Hücûrî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 244, 430.

genele teşmil edilerek tasavvuftaki makam anlayışı için delil kabul edilmiştir.²⁹

Çalışmada incelenen diğer kavramlar ise âyetlerin zâhir anlamlarından doğrudan çıkartılmayıp ancak mutasavvıfların kendilerine has bir bilgi edinme metodu olan işâret ilmi ile istinbât ettikleri kavramlardır.

b. İşârî Yorumla İstinbât Edilen Kavramlar

İşârî/tasavvufî anlam ile kastımız, Kur'ân'ın esrârı ve incelikleri konusunda uzmanlık sahibi olmuş tasavvuf erbabının ilâhî ilham ile kalplerinde doğan işâretlere dayanarak yaptıkları yorumlamalarıdır.³⁰ Mutasavvıflar bazı istinbâtlarını bu işârî tevil yöntemi ile gerçekleştirmişlerdir. Nitekim Serrâc tasavvufta istinbâtın (hüküm çıkarmanın) Allah'ın kitabı ve Resûlüllah'ın sünnetinin zâhirine ve bâtınına tam anlamıyla ittiba eden anlayış sahibi kimseler tarafından Kur'ân'ın zâhirinin ve bâtınının üzerinde derinlemesine düşünmek suretiyle yapıldığını belirtir. Bu kimseler bildikleri ile amel ettikleri müddetçe, Allah onlara bilmediklerini öğretir. Nitekim Peygamber (sas) şöyle buyurmaktadır: “*Allahu Teâlâ bildikleri ile amel eden kimseye bilmediklerine dair ilmi öğretir.*”³¹ Serrâc'a göre bildiklerini uygulayan kimselere ihsân olunan bu ilim, işâret ilmi olarak adlandırılır. Halleri ve zikirlerinin sâflığı vesilesi ile işâret ilmine vâkıf olan âriflere Allah, âyet ve hadislerin mânâ, hikmet ve inceliklerini keşfettirir. Böylece kendilerine has istinbâtlarda bulunurlar. Tabiatı itibarıyla bu işâret ilmi herkesin elde edebileceği bir ilim değildir. Nitekim Serrâc'a göre, günahların çokluğu, hevâya tâbi olma, dünya sevgisi, gafillik, hırs, rahatlığa düşkünlük, şöhret arzusu gibi gaflet dolu haller kalpte paslanmaya sebep olur ve kalbi âdetâ kilitler. Allah'ın ihsân ettiği keşf ve işâret ilmi ise ancak tevbe ve pişmanlık neticesinde kalpteki kilitlerin açılması ile hâsıl olur. Böylece gaybın hazineleri açılır, dil vâsıtasıyla da ilim ve hikmete

²⁹ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 40; Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 244, 430.

³⁰ Bkz. Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974, s. 19; Yunus Emre Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşârî Tefsîr Mâhiyeti, Meşrûiyeti, Bâtınî Yorumdan Farkı*, İnsan Y., 2013, s. 38, 39; Süleyman Ulu dağ, “İşârî Tefsîr”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII/424; Muhammed Vehbi Dereli, “İşârî Tefsîrlerin Geçerliliği ve Problemleri Üzerine”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 34, 2011, ss. 129-147; Mahmut Ay, “İşârî Tefsîrlerde Yöntem Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 26, 2012, ss. 59-110.

³¹ Rivayetin metni şu şekildedir: (مَنْ عَمِلَ بِمَا عِلْمٌ وَرَزَقَهُ اللَّهُ تَعَالَى عِلْمًا مَا لَمْ يَعْلَمْ) Bkz. Kelâbâzî, *Bahru'l-fevâid*, s. 99; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*, Dârul-fıkr, Beyrut, 1416/1996, 10/15.

dönüşür. Fakat bu işaret ilmi, Kur'an'ı okuyup üzerinde ince ince düşünmeden elde edilecek bir ilim olarak anlaşılmalıdır. Nitekim Serrâc sözünü ettiği bu istinbât ehlinin işaret ilmine “*Hâlâ Kur'an üzerinde gereği gibi düşünmeyecekler mi? Eğer o, Allah'tan başkası tarafından gelmiş olsaydı onda birçok tutarsızlık bulurlardı.*” ayeti uyarınca Kur'an üzerinde uzun uzun düşünerek ulaşılabildiklerini bildirmektedir.³² Dolayısıyla tasavvufî istinbâtlara ancak hata ve günahlarından tevbe etmiş, bildikleri ile amel eden ve Kur'an üzerinde uzun mesailer harcamış idrâk sâhibi müminler ulaşabilir.

Tasavvufta işaret ilmi ile istinbât edilen anlamlar herkes tarafından kabul edilebilir genel geçerliği olan bilgiler değildir. Kişinin makamına ve içinde bulunduğu duruma göre bu ilmin miktarı ve mahiyeti değişebilmektedir. Bundan dolayı işârî tevillerin âyetlerin zâhir anlamlarının yanında ikinci planda aktarılan destekleyici tevillerden oluştuğu kabul edilmektedir.³³ Müfessirler de işârî tevillerin zâhir anlama zıt bir mânâyı ifâde etmemesinin esas olduğunu dile getirmişlerdir. Nitekim tefsirde, işârî tevillerin kabul edilebilmesi için bazı şartlar öne sürülmektedir. Bunlardan Kur'an'ın Araplar arasında bilinen, anlaşılabilir sarîh ve zâhir mânâsına ters düşmemesi ilkesi ileri sürülen şartların başında gelmektedir. Bunun yanında işârî yorumun asıl değil yan anlam olarak sunulması, zâhir anlamından çok uzak ve zorlama tevillerden kaçınılması, şeriatın ve aklın kabul etmeyeceği bir yorum içermemesi ve işârî tevil destekleyici bir delil ve şahidin bulunması da işârî tevillerin kabul edilmesi için zaruri görülmüştür.³⁴ Bu bağlamda işârî yorumların tefsir değil de tevil olarak adlandırılmasının gerekliliği vurgulanmış, eserine *Hakâiku't-tefsîr* adını veren Ebû Abdurrahmân es-Sülemî (ö. 412/1021), işârî yorumları tefsir adı altında vermesinden dolayı ünlü müfessir Vâhidî (ö. 468/1076) tarafından şiddetle tenkit edil-

³² Serrâc, *el-Lüma'*, s. 100, 101. Ayrıca bkz. Meş'ân Suûd el-İsâvî, *et-Tefsîrül-İşârî mâhiyetühü ve davâbitühü*, Beyrut, 1434/2013, s. 136.

³³ Bkz. Ekrem Demirli, “Kuşeyrî'den İbnü'l-Arabî'ye İşârî Yorumculuk Hakkında Bir Değerlendirme” s. 123.

³⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye dört şarttan bahsetmektedir. Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *et-Tibyân fî aksâmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ty. s. 79; Şâtıbî ise iki şarttan bahsetmektedir bkz. Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, IV/232; Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'an*, thk. Fevâz Ahmed, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1415/1995, s. 66. Ayrıca bkz. Mustafa Öztürk, *Tefsirin Hâlleri*, Ankara Okulu, Ankara, 2013, s. 80 v.dğr.

miştir.³⁵ Dolayısıyla işârî tevili merdud bâtinî tevillerden ayıran en önemli nokta yapılan tevilin zâhir anlamla çelişen bir mânâ içermemesi ve bu tevilin esas anlam yerine geçirilip zâhir mânânın terk edilmemesidir. İbnü'l-Arabî ekolü ile durum farklı bir hal olsa da en azından çalışmamızın kapsamı içerisinde ele aldığımız tarikatlar öncesi dönem itibariyle değerlendirildiğinde Tüsterî ve Kuşeyrî gibi işârî teviller içeren tefsirler kaleme alan mutasavvıfların bu hususa büyük oranda dikkat ettiklerini söyleyebiliriz. Ayrıca Gazzâlî gibi bazı mutasavvıflar bâtinî anlamı vermekle birlikte zâhir anlamı da kabul ettiklerini zaman zaman dile getirme ihtiyacı duymuş ve işârî yorumlarını zâhir anlam ile birlikte zikretme eğiliminde olmuşlardır.³⁶ Bu durum mutasavvıfların da işârî tevillerin kabul görmesinde zâhir anlamı inkâr etmemenin öneminin farkında olduklarını göstermektedir.

İşârî teviller ile ilgili öne sürülmüş bu şartların pratikte uygulanabilirliği hep tartışılan bir mesele olmuştur.³⁷ Nitekim işârî tevilin, lafzın zâhir anlamına uygun olması ilkesi işârî tevildeki bâtinî anlamaya dayalı yorum olma iddiası ile taban tabana zıt bir kaidedir. Zira işârî tevil, zâhir anlamın tüm sınırlılıklarının bir kenara bırakılarak keşf ve ilham vasıtasıyla elde edilen işâret ilmine dayalı iç anlamın ortaya çıkarılması ameliyesidir. Dolayısıyla bu işârî anlamın zâhir anlamdan farklı olması işin doğasında vardır. İşârî olduğu kabul edilen yorumların büyük bir bölümünde de bu durum görülmektedir. Buradan yola çıkarak işârî teviller ile ilgili esas vurgulanması gereken hususun, “bu tevillerin Kur’ân ve sünnetin temel ilkelerine zıt bir anlam ihtivâ etmemesi” olması daha uygun olacaktır.³⁸ Öte yandan Kur’ân ve sünnetin temel ilkelerine uygun olan, keşf ve ilhama dayandığı öne sürülen işârî tevillerin de herkesin kabul etmesi gereken yorumlar olmadığı, bunların ancak yorum yapan kimse için bağlayıcılığı olan tevillerden ibaret olduğu da unutulmaması gereken bir husustur.

Öte yandan âyetler hakkında yapılan işârî tevillerin önemli bir bölümünün mantık ilminde itibar/analoji olarak adlandırılan yön-

³⁵ Ebû Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhan fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire, 1376/1957, II/170; Öztürk, *Tefsirin Hâlleri*, s. 85, 92.

³⁶ Örn. bkz. Ebû Hamid Gazzâlî, *Miškâtü'l-envâr*, thk. Ebü'l-ulâ Afifî, Dâru'l-Kavmiyye, Kahire, ty., s. 19, 73; Uludağ, “İşârî Tefsîr”, *DİA*, XXIII/425.

³⁷ Bkz. Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İFAV, İstanbul, 2012, s. 215.

³⁸ Ayrıca bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, I/140.

teme dayandığını da söylemek mümkündür.³⁹ İtibâr yahut analoji, aralarındaki benzerlikten dolayı bir şeyin hükmünü diğer meseleye vermektir.⁴⁰ Nitekim Cürçânî i'tibarî şöyle tanımlamaktadır: “İtibâr, tespit edilmiş bir hükümün hangi mânâ ile sâbit olduğu hakkında düşünmek ve bunun neticesinde benzer bir duruma aynı hükmü vermektir.”⁴¹ Mutasavvıfların âyetler üzerinde yapmış oldukları işârî yorumlar işte bu i'tibarî metodunu anımsatmaktadır. Âyetin zâhîrinin ifâde ettiği bir anlamın benzerliğinden ötürü tasavvufî bir kavram ile ilişkilendirilmesi tasavvuf kavramlarının istidlâlinde çok sık şahit olabileceğimiz bir durumdur. Fakat mutasavvıfların bu metodu kullanırken de örneğin fıkıh usulünde olduğu gibi sistemli ve belirli kaidelere dayalı bir uygulamadan ziyâde daha serbest bir kıyaslama yaptıklarını ifâde edebiliriz.⁴² Söz gelimi “Her kim Allah’ın ve elçisinin hicret çağrısına uyarak evinden çıkar ve (hicret sırasında) ölürse Allah’ın mükâfatını hak eder. Allah çok affedici, çok merhametlidir.”⁴³ âyeti tasavvufta taat için mâsivâ ile alakayı kesmeye karar vermeyi ifâde eden *kasd* kavramı ile ilişkilendirilmiştir.⁴⁴ Yine (فَإِذَا النُّجُومُ طُمِسَتْ) “Yıldızların ışığı söndürüldüğü zaman...”⁴⁵ âyeti âyetindeki yıldızların sönmeye başlamasıyla oluşmuş olan karanlık ortam, seyrü sülûkte kat edilen yolların belirsizliğini anlatan *tams* kavramı için delil getirilmiştir.⁴⁶ Diğer taraftan mutasavvıflar, “Gerçek şu ki hükümdarlar bir ülkeye girdiklerinde oranın altını üstüne getirirler. O ülkenin ileri gelenlerini hor-hakir duruma düşürürler.”⁴⁷ âyetinden hareketle mârifetin girmiş olduğu gönlü istila edilmiş beldeye benzetmektedir. Zira istila edilmiş ülkede her şeyin harap olduğu gibi mârifetin girmiş olduğu gönülde de Allah’tan gayri her

³⁹ Mutasavvıfların kullandığı bu i'tibarî yöntemi için ayrıca bkz. Mahmut Ay, “İşari Tefsirde İtibâr/Analoji Yöntemi”, *Dini ve Felsefî Metinler: Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama*, c. II, 2012, s. 730-734.

⁴⁰ Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara Ü. İ. F. Y., Ankara, 1986, s. 172, 173.

⁴¹ Cürçânî, *Mu'cemü't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddık el-Münşâvî, Dâru'l-fâzîlet, Kahire, ty., s. 29.

⁴² Bkz. Muhammed Âbid Câbirî, *Arap – İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 392.

⁴³ Nisâ, 4/100. Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 64. Tilimsânî âyet ile ilgili olarak yalnızca muhacirin yeni bir memlekete yerleşmeyi kastedtiğini belirtmiş, ayrıntılı bir açıklama yapmamıştır. (Tilimsânî, *Şerhu Menâzili's-sâirîn ile'l-hakki'l-mübîn*, nşr. Asım İbrâhim el-Keyyâlî, Kitâb-Nâşirûn Beyrut, 1434/2013, s. 167.) İbn Kayyim el-Cevziyye ise *Medâricü's-sâlikîn*'de *kasd* makamına müstakil olarak yer vermemiş, dolayısıyla bu âyeti eserine almamıştır.

⁴⁴ Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 64.

⁴⁵ Mürselât, 77/8. Bkz. Serrâc, *el-Lüma'*, s. 305.

⁴⁶ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 305.

⁴⁷ Neml, 27/34. Bkz. Serrâc, *el-Lüma'*, s. 82; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 343.

şeyin yok olacağı ifâde edilmiştir.⁴⁸ Ayrıca (لَوْجِدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا) "... Allah'ı tevbeleri çok kabul edici ve çok merhametli bulurlardı."⁴⁹ âyeti, sırf içeriisinde "bulmak" fiili yer aldığı için olmalı ki *vücûd* kavramı ile ilişkilendirilebilmiştir.⁵⁰

Tasavvuf kaynaklarındaki kavramlar ve bunlarla ilgili nakle-dilmiş olan âyetler incelendiğinde kavramların istidlâl edildiği âyetlere dair yapılan yorumların önemli bir kısmının da işârî tevillere dayandığı görülmektedir. Söz konusu tevillerin büyük bir kısmı âyetlerin zâhir anlamları ile ilişkili yorumlar olduğu, bazılarının ise zâhir anlamla hiçbir irtibatın kurulamadığı, tamamen müellifin kendine has kanaat, itibar ve tevillere dayanan yorumlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu kapsamda ele alabileceğimiz işârî yorumla istidlâl edilen tasavvuf kavramlarına toplu halde bakacak olursak şöyle bir tabloyla karşılaşırız:

Kavram	İstidlâl Eden Mutasavvıf	İstidlâl Edilen Âyetler
1. akid	Serrâc	Mâide, 5/1
2. ataş	Herevî	Enâm, 6/76
3. azim	Herevî	Âl-i İmrân, 3/159
4. bâdî bilâ bâdî	Serrâc	Burûc, 85/13
5. bast	Serrâc, Kuşeyrî, Hücûvîrî, Herevî	Bakara, 2/245; Şûrâ 42/11
6. beka	Serrâc, Kuşeyrî, Hücûvîrî, Herevî	Nahl, 16/53; Rahman, 55/26, 27; Tâhâ, 20/73; A'lâ, 87/17; Nahl, 16/96; Yusuf, 12/31.
7. berk	Herevî	Tâhâ, 20/10
8. cem'	Serrâc, Kuşeyrî, Hücûvîrî, Herevî	Fatiha, 1/5; Âl-i İmrân, 3/18; Bakara, 2/136; Enfâl, 8/17; Yûnus, 10/25.
9. cû'	Kuşeyrî, Hücûvîrî	Bakara 2/155; Muhammed, 47/12
10. dehşet	Herevî	Yusuf, 12/31
11. edeb	Serrâc, Kuşeyrî, Hücûvîrî, Herevî	Necm, 53/17; Tahrîm, 66/6; Tevbe, 9/111
12. fark	Serrâc, Kuşeyrî, Hücûvîrî,	Fatiha, 1/5; Âl-i İmrân, 3/18; Bakara, 2/136; Yûnus, 10/25
13. fenâ	Serrâc, Kuşeyrî, Hücûvîrî, Herevî	Nahl, 16/53; Rahman, 55/26, 27; Yusuf, 12/31
14. fütüvvet	Kuşeyrî, Herevî	Kehf, 18/13; Enbiya, 21/60
15. gark	Herevî	Saffât, 37/103
16. gaybet	Herevî	Yûsuf, 12/84
17. gayret	Kuşeyrî, Herevî	A'râf, 7/33; İsrâ, 17/45; Sâd,

⁴⁸ Bkz. Serrâc, *el-Lüma'*, s. 82; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 343.

⁴⁹ Nisâ, 4/64. Bkz. Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, 131.

⁵⁰ Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, 131.

		38/33
18. gurbet	Herevî	Hûd, 11/116
19. hakikat	Kuşeyrî, Hücûvîrî,	Fatiha, 1/5; Ankebût, 29/69
20. hayâ	Kuşeyrî, Herevî	Alak, 96/14; Kasas, 28/25
21. heybet	Kuşeyrî,	Âl-i İmrân, 3/28
22. heyemân	Herevî	A'râf, 7/143
23. himmet	Herevî	Necm, 53/17, 18
24. husûs	Serrâc,	Fâtır, 35/32
25. husûsü'l-husûs	Serrâc,	Fâtır, 35/32
26. hüzü'n	Kuşeyrî, Herevî	Fâtır, 35/34; Tevbe, 9/92
27. istifâ	Serrâc, Hücûvîrî,	Hac, 22/75; Enâm, 6/87; Fâtır, 35/32
28. ihsân	Herevî	Rahmân, 55/60
29. ilham	Serrâc, Herevî	Neml, 27/40; Kehf, 18/65
30. ilm-i bâtin	Serrâc,	Lokman, 31/20; Nisâ, 4/83
31. imtihan	Hücûvîrî,	Hucurât, 49/3
32. inbisat	Herevî	A'râf, 7/155
33. infisâl	Herevî	Âl-i İmrân, 3/28
34. isbat	Kuşeyrî,	Ra'd, 13/39
35. ittisâl	Herevî	Necm, 53/8, 9
36. kabz	Serrâc, Kuşeyrî, Hücûvîrî, Herevî	Bakara, 2/245; Furkân 25/46
37. kahr	Hücûvîrî	En'âm, 6/18
38. kanaat	Kuşeyrî,	Nahl, 16/97
39. kasd	Herevî	Nisâ, 4/100
40. lahz	Herevî	A'râf, 7/143
41. lütuf	Hücûvîrî,	Şûrâ, 42/19
42. mahv	Serrâc, Kuşeyrî	Ra'd, 13/39
43. makam	Serrâc, Hücûvîrî,	İbrâhim, 14/14; Sâffât, 37/164; Maide, 5/3
44. muâyene	Herevî	Furkân, 25/45
45. müşâhede	Serrâc, Hücûvîrî, Herevî	Kaf, 50/37; Burûc, 85/3; Sebe, 34/47, Necm, 53/17, 18; Nûr, 24/30; Kaf, 50/37
46. nefes	Herevî	A'râf, 7/143
47. riayet	Herevî	Hadîd, 57/27
48. riyâzet	Herevî	Mü'minûn, 23/60
49. safâ	Herevî	Sâd, 38/47
50. sahv	Herevî	Sebe', 34/23
51. samt	Kuşeyrî,	Araf, 7/204; Ahkâf, 46/29; Tâhâ, 20/108
52. sekr	Herevî	A'râf, 7/143
53. semâ	Serrâc, Kuşeyrî, Hücûvîrî, Herevî	Fâtır, 35/1; Lokman, 31/19; Zâriyât, 51/20; Enfâl, 8/23; Fussilet, 41/53; Zümer, 39/18; Rûm, 30/15
54. setr	Kuşeyrî,	Taha, 20/17
55. sika	Herevî	Kasas, 28/7
56. şeriat	Kuşeyrî, Hücûvîrî,	Fatiha, 1/5; Ankebût, 29/69
57. tahkik	Herevî	Bakara, 2/260
58. tams	Serrâc,	Mürselât, 77/8

59. tecellî	Kelâbâzî,	Enfâl, 8/17.
60. tecrîd	Herevî	Taha, 20/12
61. tefrîd	Herevî	Nûr, 24/25
62. tehzîb	Herevî	Enâm, 6/76
63. telbîs	Serrâc, Hücûrî, Herevî	Enâm, 6/9
64. telvîn	Hücûrî,	A'râf, 7/143
65. temkin	Hücûrî, Herevî	Taha, 20/12; Rûm, 30/60
66. teslim	Herevî	Nisâ, 4/65
67. tevâcüd	Serrâc, Kelâbâzî	Zümer, 39/23
68. vakit	Herevî	Tâhâ, 20/40
69. vecd	Serrâc, Kelâbâzî, Herevî	Nur, 24/39; Kehf, 18/49, 14; Bakara, 2/110; Hac, 22/46; Hac, 22/35
70. vera'	Herevî	Müddesir, 74/4
71. vücûd	Herevî	Nisâ, 4/110; Nisâ, 4/64
72. yakaza	Herevî	Sebe, 34/46
73. zevk	Hücûrî, Herevî	Duhan, 44/49; Kamer, 54/48; Sâd, 38/49

Tablo 3: İşârî Yorumla İstinbât Edilen Tasavvuf Kavramları

Tabloda da görüldüğü gibi tasavvuf klasiklerinde yer alan 73 kavram istidlâl edilen âyetlerin işârî yorumlarına dayanılarak istinbât edilmiştir. Bu kavramların toplamda 127 âyet ile ilişkilendirilerek anlatıldığı görülmektedir. Tasavvuf klasikleri bazında kavram sayılarına bakacak olursak şöyle bir tablo ile karşılaşmamız mümkündür:

db | 135

Eser:	Topl. Kavram Sayısı:	Âyetlerle İstidlâl Edilen Kavramlar:	İşârî Yorumla İstidlâl Edilenler
<i>el-Lüma'</i>	203	45	22
<i>et-Taarruf</i>	57	14	3
<i>er-Risâle</i>	98	58	21
<i>Keşfu'l-mahcûb</i>	125	39	21
<i>Menâzilü's-sâirîn</i>	100	100	55
Toplam Kavram Sayısı: (mükerrerler çıkartıldığında)	311	143	73

Tablo 4: İşârî Yorumla İstidlâl Bakımından Tasavvuf Klasiklerindeki Kavram Sayıları

Tablodan anlaşıldığı kadarıyla tasavvuf kaynaklarında yer alan 311 kavramın 143 tanesi Kur'an ile ilişkilendirilerek ele alınmış, bunların da 73'ü, âyetlerin işârî tevillerine dayandırılmıştır. Bu bağlamda ele aldığımız tasavvuf klasiklerinden *el-Lüma'*da âyetlerle istidlâl edilerek ele alınan 45 kavramın 22'si, *et-Taarruf*taki 14 kavramın 3'ü, *er-Risâle*'deki 58 kavramın 21'i, *Keşfu'l-mahcûb*'daki 39 kavramın 21'i ve *Menâzilü's-sâirîn*'deki 100 kavramın ise 55 tanesi

âyetlerin işârî yorumları ile istidlâl edilerek ele alınmıştır. Bu rakamlar tasavvuf kavramlarının istinbâtında işârî tevillerin önemli bir oranda hâkim olduğunu göstermektedir. Fakat kavramların doğrudan Kur'ân'dan mı istinbât edildiği, yoksa tasavvufa yöneltilen çeşitli tenkitler karşısında hâlihazırda tasavvuf kültüründe mevcut bulunan kavramların Kur'ân'dan istidlâl edilerek meşrû bir zemine oturtulma çabası içerisinde mi olunduğu konusunda kesin hükümler vermek pek mümkün gözükmemektedir. Zira *ihlâs* ve *takvâ* gibi âyetlerin zâhirinden hemen çıkarılabilecek bazı kavramların doğrudan Kur'ân'dan istinbât edilerek teşekkül ettiği kolaylıkla söylenebilecek iken *semâ* ve *vecd* gibi bazı kavramların ise tasavvufa yöneltilen eleştirilere karşı savunma mahiyetinde bazı âyetlerle ilişkilendirilmiş olduğu tahmin edilebilmektedir. Ayrıca mutasavvıfların bazı kavramları temellendirme gayesiyle aşırı yorumlara gitmeleri bu âyetlerin sonradan ilgili kavramlar için istidlâl edilmiş olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Söz gelimi “Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım.”⁵¹ âyetindeki dinin tamam olması makamların kemâle ermesi anlamına yorularak tasavvuftaki *temkin* kavramı için delil olarak sunulabilmiştir.⁵²

136 | db

Öte yandan işârî yorumlarla istinbât edilen kavramlardan 27 tanesi Kur'ân'da farklı türevleriyle de bulunmasına rağmen tasavvuftaki anlamından çok uzak bir bağlamda kullanılmıştır. Fakat mutasavvıflar işârî yorumlar vasıtasıyla bu âyetleri çeşitli kavramlarla ilişkili olarak ele almışlardır. Konularına göre bakıldığında işârî yorumlarla istinbât edilen bu kavramların *akid*, *azim*, *cû'*, *fütüvvet*, *ilm-i bâtın* ve *imtihan* gibi seyrü sülûk bağlamında ele alınabilecek kavramlar ve *fenâ*, *beka*, *hayâ*, *hüzün*, *kabz*, *bast*, *lütuf* ve *kahr* gibi kulun rabbi ile olan ilişkileri kapsamında değerlendirilebilecek kavramlar olduğu görülmektedir. Söz gelimi Kur'ân'da bağlam itibarıyla müminlerle müşrikler arasındaki sözleşmeleri ifâde eden⁵³ “Ey iman edenler! (أَوْفُوا بِالْعُقُودِ) Akitlerinizin gereklerini yerine getirin.”⁵⁴ âyeti, mutasavvıflara göre kulun rabbi ile “şunları yapacağım, şunları yapmayacağım” diyerek kalbi vasıtasıyla yaptığı akid/sözleşmeyi ifâde eden *akid* kavramı için kaynaklık teşkil etmiş-

⁵¹ Maide, 5/3. Bkz. Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 430.

⁵² Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 430.

⁵³ Mukatil b. Süleyman, *Tefsîru Mukatil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte, Müessesetü Tarihi'l-Arabî, Beyrut, 1423/2002, I/448; Taberî, *Tefsîrü't-Taberî Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Daru Hicr, Kahire, 1422/2001, VIII/5, 8, 10.

⁵⁴ Mâide, 5/1. Bkz. Serrâc, *el-Lüma'*, s. 303; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, II/206.

tir.⁵⁵ Yine Hz. Peygamber'e hitaben herhangi bir işe niyet edip karar verince Allah'a güvenmesinin emrolunduğu “(فَإِذَا عَزَمْتَ) *Bir işi yapmaya karar verip azmettin mi yalnız Allah'a tevekkül et!*”⁵⁶ âyetinde azmetmek tasavvufta Allah'a itaat yolunda mâsivâdan tamamen sıyrılmaya konusundaki kararlılığı ifâde eden *azim* kavramı için bir kaynak olarak öne sürülmüştür.⁵⁷

Bunların dışında ne kök kelime olarak ne de zâhir anlamı ile Kur'ân'da yer alan ancak bazı işârî teviller ile Kur'ân'a dayandırılan kavramlar da bulunmaktadır. Bunların sayısı ise 46'dır. Bu çerçevede ele alınan kavramlar arasında *edeb*, *kanaat* ve *teslim* gibi ahlâk ile ilgili yönünün, *berk*, *gurbet*, *himmet*, *ilham* ve *kasd* gibi seyrü sülûke dair yönünün, *ataş*, *cem'*, *fark*, *dehşet* ve *gark* gibi kul-rab ilişkisinin öne çıktığı kavramlar yer almaktadır. Bu bağlamda “*Elbiseni temizle!*”⁵⁸ âyeti günahlardan temizlenme anlamına yorularak *vera'* kavramı ile ilişkilendirilmiştir.⁵⁹ Öte yandan Hz. Peygamberin kendisine inanmayan müşriklere birbirleriyle istişare edip düşünmelerini öğütlemesi ile ilgili⁶⁰ “(Ey Peygamber!) De ki: 'Size tek bir şeyi öğütliyorum: Allah için kalkmanızı.’”⁶¹ âyeti, gaflet uykusundan uyanıp Allah için ayağa kalkmayı ifâde eden *yakaza* kavramı ile ilişkili olarak istişâd edilmiştir.⁶²

İşârî yorumlarla ilişkilendirilen bu kavramların büyük bir bölümü Herevî'nin *Menâzilü's-sâirîn* adlı eserinde bir makam olarak yer verdiği kavramlardır. Zira Herevî, yüz makama tahsis ettiği eserinde her makamı bir âyetle ilişkili olarak ele alma çabası içerisinde olmuştur. Hatta bu çabası zaman zaman bu ilişkiyi zâhir anlam ile alakasız gözüken bazı yorumlarla sağlama gayretine dönüşmüştür. Bu durum *Menâzilü's-sâirîn* şârihlerinin de dikkat çektiği bir husustur. Zira Tilimsânî, Herevî'nin *murakabe* gibi bazı makamlar için istidlâl ettiği âyetlere “teberrüken burada yer vermiştir”

⁵⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 302, 303; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, II/206.

⁵⁶ Âl-i İmrân, 3/159. Bkz. Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 65. İbn Kayyim el-Cevziyye eserinde azm makamına yer vermekle birlikte herhangi bir âyet ile ilişkilendirmemiş, Herevî'nin eserine almış olduğu bu âyete değinmemiştir. Bu durum İbnü'l-Kayyim'in söz konusu âyetin *azim* kavramı ile ilgili olmadığı kanaatini göstermektedir. Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn*, II/291.

⁵⁷ Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 64.

⁵⁸ Müddesir, 74/4. Bkz. Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 31.

⁵⁹ Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 31.

⁶⁰ Taberî, *Tefsîr*, XIX/303.

⁶¹ Sebe, 34/46. Bkz. Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 11.

⁶² Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 11.

yorumu yaparken İbnü'l-Kayyim ise “Keşke Herevî (ks) hiç ‘yani’ dememiş olsaydı...” gibi eleştirilerle âyetlerin söz konusu kavramlar ile ilişkisiz olduğuna değinmiş, zaman zaman Herevî’nin istişhâd ettiği âyetlere hiç yer vermemeyi tercih etmiştir.⁶³

Aynı durum diğer mutasavvıflar için de söz konusudur. Öyle ki bazı âyetler en ufak bir benzerlik dolayısıyla çeşitli kavramlarla ilişkilendirilebilmiştir. Bu uygulama aynı âyetin birbirine zıt iki ayrı anlama yorulmasına dahi sebebiyet verebilmiştir. Bu açıdan yapılan bazı yorum ve istidlâller, objektiviteden uzak yalnızca kişinin kendisini bağlayabilecek ve hemen herkes tarafından kabul edilmesine imkân bulunmayan türden çıkarımlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim tasavvuf kavramları incelendiğinde bunların farklı mutasavvıflar tarafından muhtelif âyetlerle istidlâl edildikleri görülmektedir. Hatta aynı âyet sûfler tarafından muhtelif kavramlarla ilişkilendirilebilmektedir. Bunda kavramların âyetlerle ilişkilendirirken zâhir anlamlarının ötesinde işârî ve bâtinî bazı çıkarım ve yorumlamalar yapmalarının önemli bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Nitekim işârî tevillerde öznellik devreye girmekte bu da sûflerin tasavvuftaki makam ve perspektifine göre farklı istinbâtlarda bulunmalarına yol açmaktadır. Bunun doğal bir sonucudur ki “Çıkar ayağındaki çarıkları!”⁶⁴ âyetinin hem makamları geçip vuslata erme anlamındaki *temkin* kavramı⁶⁵ hem de dünya ve ahiretin sevgisinden soyutlanma anlamında *tecrîd* kavramı⁶⁶ için kaynak gösterilebilmiş olduğu görülmektedir. Yine Allahu Teâlâ’nın dağa tecellî ettiği esnada Hz. Musa’nın kendinden geçip bayılmasını anlatan âyetlerin *fenâ*, *sekr* ve *telvîn* kavramları ile ilişkili olarak ele alındığı,⁶⁷ Hz. Yusufu gören kadınların içine düştükleri hayret halinin etkisiyle kendilerinden geçmelerinin *dehşet*, *fenâ* ve *gaybet* kavramları için delil olarak öne sürüldüğü görülmektedir.⁶⁸ Ayrıca Fatıha sûresindeki “Yalnız sana kulluk ederiz” ibaresi *şeriat* ve *farq* kavram-

⁶³ Örneğin bkz. Tilimsânî, *Şerhu Menâzilü’s-sâirîn*, s. 169, 274; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü’s-sâlikîn*, II/344, III/301.

⁶⁴ Taha, 20/12. Bkz. Hücvîrî, *Keşfu’l-mahcûb*, s. 431; Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 132.

⁶⁵ Hücvîrî, *Keşfu’l-mahcûb*, s. 431.

⁶⁶ Gazzâlî, *Mişkâtü’l-envâr*, s. 19. Ayrık bkz. Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 132.

⁶⁷ Bkz. A’râf, 7/143. Fenâ kavramı için bkz. Kelâbâzî, *et-Taarruf*, s. 144. Sekr kavramı için bkz. Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 120; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü’s-sâlikîn*, III/233. Telvîn kavramı için bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 115; Hücvîrî, *Keşfu’l-mahcûb*, s. 431.

⁶⁸ Bkz. Yusuf, 12/31. Dehşet kavramı için bkz. Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 95. Fenâ kavramı için bkz. Kelâbâzî, *et-Taarruf*, s. 144; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 102. Gaybet kavramı için bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü’s-sâlikîn*, III/164.

larına,⁶⁹ “yalnız senden yardım dileriz.” ifâdesinin ise *hakikat* ve *cem'* kavramına işaret ettiği belirtilmektedir.⁷⁰

Öte yandan işârî yorumların, kişinin içinde bulunduğu hal ve makama göre birtakım değişiklikler arz etmesinden kaynaklanmış olmalı ki bir kavram bazı mutasavvıflarca kendi ictihatları doğrultusunda Kur'ân'a dayandırılırken diğer bazılarınca hiçbir âyet ile istidlâl edilmeksizin irdelenebilmiştir. Ayrıca bazı kavramların da âyetlerin zâhir anlamları ile istidlâl edilmekle birlikte buna ilaveten çeşitli âyetlerin işârî tevilleri ile takviye edildikleri de görülmektedir. Böylece kavramlar, hem zâhir hem de bâtın itibariyle Kur'ân kaynaklı olarak takdim edilmeye çalışılmış olmalıdır.

Tasavvuf kavramlarından işârî yorum kapsamında ele aldığımız bazı istidlâllerin aklî çıkarımlarla aynı doğrultuda yapıldığı da görülmektedir. Kelimelerin akla gelen ilk anlamı değil ikinci yahut üçüncü anlamı ile yapılan yorumlar bu kapsamda ele alınabilir. Kur'ân'da yer alan bazı kelimeler de vardır ki bunların tevil edilmeksizin sırf zâhir anlamları ile anlaşılma imkânı bulunmamaktadır. Bundan dolayı müfessirler bu âyetleri çeşitli şekillerde tevil ederlerken mutasavvıflar da kendi bakışlarına uygun olarak işârî yorumlamalar yapmışlardır. Bu bağlamda “Allah dilediğini mahv ve isbat eder.”⁷¹ âyeti sâlikin kötü huy ve alışkanlıklarını terk etmesini ifâde eden *mahv* ve iyi huy ve itiyatlar edinmesini anlatan⁷² *isbat* kavramlarının;⁷³ “Allah kabz eder ve bast eder.”⁷⁴ âyeti ise sâlikin bir anda kalbine gelen mânevî sıkıntı nedeniyle hissettiği tutukluk halini ifâde eden⁷⁵ *kabz* ve sâlikin kendisini rahat, ferah ve huzurlu hissetmesini anlatan⁷⁶ *bast* kavramlarının mânâsına uygun bir şekilde tevil edilmiştir.⁷⁷ Bu açıdan işârî yoruma dayandırılan istinbâtların bazı müfessirlerce de kabul görebileceği anlaşılmaktadır. Nite-

⁶⁹ Fatıha, 1/5. Şeriat kavramı için bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 118. Fark kavramı için bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 100.

⁷⁰ Fatıha, 1/5. Hakikat kavramı için bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 118. Cem' kavramı için bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 100.

⁷¹ Ra'd, 13/39. Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, 109; Serrâc, *el-Lüma'*, s. 303.

⁷² Süleyman Uludağ, “Mahv ve İsbat”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVII/395. Ayrıca bkz. Tehânevî, *Keşşâf*, II/1490.

⁷³ Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, 109; Serrâc, *el-Lüma'*, s. 303.

⁷⁴ Bakara, 2/245. Bkz. Serrâc, *el-Lüma'*, s. 294; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 94; Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 433; Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, s. 360.

⁷⁵ Bkz. Süleyman Uludağ, “Kabz”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV/44, 45.

⁷⁶ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 93. Ayrıca bkz. Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 144.

⁷⁷ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 294; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 94; Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 433; Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, s. 360.

kim âyetlerin yorumlarında sûfler ile müfessirler arasındaki ortak yönler ve benzerliklerin fazlalığı da bunu göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında mutasavvıfların kavramlarla ilişkili şekilde işârî tevillerle yorumladıkları bâzı âyetlerin müfessirlerce de aynı mânâyâ yorumlandıkları, diğer bazılarının ise yalnızca mutasavvıflara has tevillere dayandığı görülmektedir.

Çalışmada dikkat çeken diğer bir husus da bazı kavramların Kur'ân kıssalarından yola çıkılarak Hz. İbrâhim ve Hz. Musa gibi peygamberlerin içinde buldukları hal ve makamlara örnek olarak takım edilmiş olmasıdır. Bu bağlamda *tehzîb*, *ataş*, *gark*, *tahkik* ve *fütüvvet* kavramları Hz. İbrâhim ile ilişkilendirilirken, *ıstınâ'*, *kalak*, *lahz*, *nefes*, *sekr*, *telvîn*, *temkin*, *temekkün*, *heyemân*, *inbisat*, *üns*, *setr* ve *tecrîd* gibi çok sayıda kavram Kur'ân kıssalarından hareketle Hz. Musa'nın içinde bulunduğu hal veya makam olarak sunulmuştur. Ayrıca Hz. Musa - Sâlih Kul/Hızır kıssası da tasavvufta velâyet-nübüvvet, şeyh ile mürid arasındaki ilişkiler, zâhir-bâtın ayrımı gibi mutasavvıfların özgün usul ve kaidelerini oluşturdukları pek çok tasavvufî meselenin kaynağını teşkil etmektedir. Bu bağlamda *ilm-i ledün* ve *ilham* kavramlarının bu kıssaya isnad edildiği görülmektedir. Ayrıca on beşten fazla kavramın Hz. Musa ile ilişkili olarak ele alınması, burada dikkat çekilmesi gereken ve üzerinde müstakil çalışmalar yapılabilecek önemli bir husustur. Bu bağlamda Hz. Musa'nın içinde bulunduğu hal ve makamlara dair yorumlanan âyetleri inceleyecek olursak şöyle bir manzara karşımıza çıkmaktadır:

Hz. Musa ile ilgili kıssaların tasavvuf kavramları ile ilişkisi daha Hz. Musa'nın bebekliği zamanında annesinin içinde bulunduğu hal ile başlatılmaktadır. Zira Hz. Musa'yı firavundan kaçırmak için nehre bırakması esnasında annesinin içinde bulunduğu halet-i rûhiyye, Allah'a olan güveni anlatan *sika* makamı ile ilişkilendirilmiştir.⁷⁸ Firavun'un yanına yerleştikten sonra Allahu Teâlâ'nın himâyesi altında yetiştirilmesini anlatan "(Ey Musa!) Gözetimim altında yetişsin diye ben seni (Firavun ve ailesine) sevimli kılmıştım."⁷⁹ âyetinden hareketle Hz. Musa'nın rabbinin gözetimi altında yetiştirilmiş olması ise tasavvufta *ıstınâ'* kavramı ile ifâdesini bulmuştur.⁸⁰ Daha sonraları Hz. Musa'nın Mısır'dan Medyen'e geldiğinde, Hz. Şuayb'ın

⁷⁸ Kasas, 28/7. Bkz. Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 46; Tilimsânî, *Şerhu Menâzilü's-sâirîn*, s. 116.

⁷⁹ Taha, 20/39. Bkz. Serrâc, *el-Lüma'*, s. 316.

⁸⁰ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 316.

kızlarından birinin utanarak Hz. Musa'nın yanına yaklaşması, tasavvufta *hayâ* kavramı ile ilgili olarak ele alınmıştır.⁸¹

Hz. Musa Medyen'de evlenip uzun yıllar kaldıktan sonra Mısır'a dönmek için yol alırken soğuk bir kış gecesi bir ateş görmüş, bunun üzerine hanımı ve çocuğuna buldukları yerde beklemelerini, kendilerine ısınmak yahut yollarını daha net görebilmek için gördüğü ateşten bir miktar getireceğini söylemiştir. Ateşin yanına vardığında meleklerin tesbihini işitmiş ve büyük bir nura şahid olmuş, korkmuş, sakinleşince rabbinin nidâsını işitmiştir.⁸² Hz. Musa'nın vahiyle müşerref olduğu bu ilk hadise de tasavvufta çeşitli kavramlarla ilgili olarak yorumlanmıştır. Söz gelimi Hz. Musa'nın burada gördüğü ışık/ateş ile ilgili, "*Hani bir ateş görmüştü.*" âyeti⁸³ nübüvet için yanan ilk ışık olarak yorumlanmış, buna kıyasen tasavvufta da *velâyet* için görülen ilk ışık yahut emare *berk* kavramı ile ifâde edilmiştir.⁸⁴ Hz. Musa, ateşi almak için gittiğinde ise "*Çıkar ayağındaki çarıkları!*"⁸⁵ emrini işitmiştir. Hücûrî'ye göre bu emir, Hz. Musa'nın makamları aşarak *temkîn* mahalline ulaşip vuslata erdiğini göstermektedir. Zira çarık ve asa gibi aletler mesafe ile ilgilidir. Vuslatta ise mesafe için gereken aletlerin yeri yoktur. Çarıkları çıkartmakla emrolunmuş olması bu sebebe dayanmaktadır.⁸⁶ Diğer taraftan bazı mutasavvıflar ise âyetteki iki çarığı çıkartmayı dünya ve ahiretin sevgisinden soyutlanma anlamındaki *tecrîd* makamı ile açıklamışlardır.⁸⁷ Yine burada Hz. Musa'ya, "*Şu sağ elindeki nedir ey Mûsâ?*"⁸⁸ şeklinde bir soru yöneltilmesinin de ansızın işiteceği mükâşafenin kendisinde oluşturacağı birtakım olumsuzluklardan onu setr ederek/örterek korumak için olduğu ifâde edilerek bu durum tasavvuftaki *setr* kavramı ile ilişkili olarak yorumlanmıştır.⁸⁹

Hz. Musa'nın kavmini Hz. Harun'a bırakıp Allahu Teâlâ'nın huzuruna çıkmak üzere Sina Dağı'na gitmek konusunda acele etmesi üzerine rabbinin "*Seni aceleyle kavminden ayrılmaya sevk eden nedir ey Musa?*" buyurması üzerine "*Rabbim! Sen hoşnut olasın diye böyle*

⁸¹ Kasas, 28/25. Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 250.

⁸² Mukatil b. Süleyman, *Tefsîr*, III/22; Taberî, *Tefsîr*, XVI/18 v.dğr.

⁸³ Tâhâ, 20/10. Bkz. Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 97.

⁸⁴ Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 97; Tilimsânî, *Şerhu Menâzili's-sâirîn*, s. 277; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn*, III/66.

⁸⁵ Taha, 20/12. Bkz. Hücûrî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 431; Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 132.

⁸⁶ Hücûrî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 431.

⁸⁷ Gazzâlî, *Mişkâtü'l-envâr*, s. 19. Ayrıc bkz. Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 132.

⁸⁸ Taha, 20/17. Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 110.

⁸⁹ Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 110.

acele ettim.” cevabı, Hz. Musa’nın içinde bulunduğu *kalak* makamı için bir delil olarak yorumlanmıştır.⁹⁰ Zira buradaki tedirginlik ve sabırsızlık hali Herevî’ye göre “sabrı yok etmek suretiyle şevki harekete geçiren *sâik*” olarak tanımlanan *kalak* makamını ifâde etmektedir.⁹¹ İsrailoğulları çölde ilerlerken bulutların üzerlerine gölge yapması ve kendilerine bildircin eti ve kudret helvası gibi nimetlerin gönderilmiş olması⁹² ise bir nevî *kerâmet* olarak yorumlanmaktadır. Zira Hücvîrî’ye göre bu esnada Hz. Musa Sina’ya gitmiştir. Kavmi ise yalnızdır. Dolayısıyla burada ifâde edilen hadise mucize kapasamında düşünülmemelidir. Buradan hareketle Hücvîrî’ye göre bu hadisenin *kerâmet* olarak mütalaa edilmesi daha uygun olacaktır.⁹³

Öte yandan Herevî’ye göre Hz. Musa’nın Sina’da “*Rabbim! Bana kendini göster de seni bir göreyim.*”⁹⁴ demesi, *sekr* halindeyken kendini kaybetmesi neticesinde vuku bulmuştur.⁹⁵ Yine “*Şu dağa bak; eğer (ben tecellî ettiğimde) o dağ yerinde kalırsa o zaman sen de beni görürsün.*”⁹⁶ âyetindeki bakma fiili tasavvufta *sâlikin* gayb ile ilgili bazı konulara kalp gözüyle bakmasını ifâde eden *lahz* kavramı için bir delil olarak sunulmuştur.⁹⁷ Allahu Teâlâ’nın dağa tecellî ettiği esnada Hz. Musa’nın düşüp bayılması ise *fenâ*⁹⁸ ve *sekr*⁹⁹ kapsamında değerlendirilmektedir. Ayrıca burada bayılmaya sebep olan halin “hayret veya şaşkınlık gibi duygulardan dolayı kişinin kendini kaybetmesi” anlamına gelen *heyemân* olduğu da ifâde edilmektedir.¹⁰⁰ Diğer taraftan bu bayılma esnasında halinin değişmesi ise *telvîn* kavramı ile açıklanmaktadır.¹⁰¹ Daha sonrasında Hz. Musa ayılmış ve kendisinde bir rahatlama hâsıl olmuştur: “*(Musa) ayıldı ve şöyle dedi: “Rabbim! Sen yüceler yücesisin.*”¹⁰² Sûflere göre baygınlık halinden ayılması ile oluşan bu rahatlama hali tasavvuftaki *nefes* kav-

⁹⁰ Tâhâ, 20/83-84. Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 92.

⁹¹ Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 92; Tilimsânî, *Şerhu Menâzili’s-sâirîn*, s. 260.

⁹² Bakara, 2/57. Bkz. Hücvîrî, *Keşfu’l-mahcûb*, s. 290.

⁹³ Hücvîrî, *Keşfu’l-mahcûb*, s. 290.

⁹⁴ A’râf, 7/143. Bkz. Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 120.

⁹⁵ Bkz. Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 120; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü’s-sâlikîn*, III/233.

⁹⁶ A’râf, 7/143. Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 100.

⁹⁷ Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 100; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü’s-sâlikîn*, III/80.

⁹⁸ A’râf, 7/143. Bkz. Kelâbâzî, *et-Taarruf*, s. 144.

⁹⁹ Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 107.

¹⁰⁰ Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 96. Tilimsânî, *Şerhu Menâzili’s-sâirîn*, s. 274.

¹⁰¹ Hücvîrî, *Keşfu’l-mahcûb*, s. 431; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 115.

¹⁰² A’râf, 7/143. Bkz. Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 106.

ramının ifâde ettiği “gaybdan gelen latifeler ile kalplerin rahatlama-sı” anlamına bir örnek olarak yorumlanmıştır.¹⁰³

Hız. Peygamber ile ilgili bazı âyetler de tasavvuf kavramları ile ilişkili olarak yorumlanmaktadır. Söz gelimi Mi'râc hadisesi ile ilişkilendirilen bazı âyetler tasavvuf kavramları için önemli bir kaynaklık teşkil etmektedir. Bu bağlamda “Gördüğünü kalp yalanlamadı.”¹⁰⁴ âyeti *basîret* kavramı ile ilişkilendirilirken¹⁰⁵ “Göz hiçbir tarafa kaymadı, hiçbir tarafa sapmadı. Rabbinin en büyük âyetlerinden birini gördü.”¹⁰⁶ âyeti ise *müşâhede*,¹⁰⁷ *himmet*¹⁰⁸ ve *edep*¹⁰⁹ kavramına dair bir delil olarak sunulmuştur. Ayrıca Hız. Peygamber'in İsrâ ve Mi'râc esnasında Mekke'den Kâbe Kavseyn'e varıncaya kadar tecellîye mazhar olduğu halde halinde bir değişiklik görülmemiş olmasının onun *temkin* makamına delalet ettiği belirtilmiştir.¹¹⁰

Âyetlerde bazı hitap ve konuşma üslupları da hal ve makamlara dair bir işâret olarak yorumlanmıştır. Bu bağlamda Hız. Musa'ya Firavun'a gitmesi emredildiği zaman itirazvârî bir üslup ile “Rabbim! Ben vaktiyle onların adamlarından birini öldürdüm. Bu yüzden onların da beni öldürmelerinden korkuyorum.”¹¹¹ ve “Rabbimiz! dediler, ‘Firavun bizi cezalandırır veya daha da azgınlaşır diye korkuyoruz.’”¹¹² şeklinde cevap vermesi örneğinde olduğu gibi rabbi ile olan ilişkilerindeki rahat tavırları Hız. Musa'nın üns ve inbisat makamında olmasına bağlanmaktadır.¹¹³ Diğer taraftan Hız. Yunus'un *kabz* ve *heybet* makamlarında olması hasebiyle rabbiyle rahat bir tarzda konuşamadığı ifâde edilmektedir.¹¹⁴ Ayrıca Hız. İsrâ'nın *inbisat* makamında,¹¹⁵ Hız. Yahyâ'nın ise *heybet* ve *hayâ* makamlarında bulunmalarının da onların rableri ile ilişkilerinde etkili olduğu be-

¹⁰³ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn*, III/145.

¹⁰⁴ Necm, 53/11. Bkz. Serrâc, *el-Lüma'*, s. 299; Gazzâlî, *İhyâ*, I/121.

¹⁰⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 299; Gazzâlî, *İhyâ*, I/121.

¹⁰⁶ Necm, 53/17, 18. Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 393.

¹⁰⁷ Bkz. Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 393.

¹⁰⁸ Bkz. Herevî, *Menâzilü's-sâirîn*, s. 86.

¹⁰⁹ Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 315; Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 398.

¹¹⁰ Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 115; Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 431.

¹¹¹ Kasas, 28/33. Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, II/105. Ayrıca bkz. Şuarâ, 26/12, 13. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, IV/450. Ebû Tâlib el-Mekkî bu âyeti üns kavramı için vermektedir. Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, II/105.

¹¹² Taha, 20/45. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, IV/450.

¹¹³ Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, II/105; Gazzâlî, *İhyâ*, IV/450.

¹¹⁴ Bkz. Kalem, 68/48, 49. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, II/105; Gazzâlî, *İhyâ*, IV/450.

¹¹⁵ Bkz. Meryem, 19/33. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, IV/450.

lirilmektedir.¹¹⁶ Öte yandan “*Biz senin göğsünü genişletmedik mi?*”¹¹⁷ âyetinde Hz. Peygamber’in talebi olmaksızın göğsünün genişletilmiş olmasından dolayı onun *murad* makamında olduğu, aynı doğrultuda Hz. Musa’nın “*Ya rab! Göğsüme genişlik ver.*”¹¹⁸ şeklinde talepte bulunmasının ise onun *mürîd* makamında bulunduğuna işâret ettiği yorumu yapılmıştır.¹¹⁹

Diğer taraftan mutasavvıflara has işârî yorumlar onların Kur’ân’ı anlama ve yorumlama metotlarını yansıtmaktadır. Nitekim mutasavvıflar, zahirîlerde olduğu gibi ayetlerin zâhir anlamları ile yetinmek yerine bunları reddetmemekle birlikte işârî yorumlara giderek Kur’ân’ın anlam alanını genişletmişlerdir. Söz gelimi “*Elbi-seni temizle!*”¹²⁰ âyetindeki maddî temizlik anlamı kabul edildikten sonra mânevî anlamdaki temizliği ifâde ettiğini düşündükleri bu âyeti *ahlâk* ve *verâ* kavramları için bir delil olarak öne sürmüşler,¹²¹ “*Mümin erkeklere söyle, gözlerini harama bakmaktan sakınsınlar.*”¹²² âyetinin zâhirindeki gözü şehvetten arındırma anlamını *mücâhede* kavramıyla, kalpteki gözü mahlûkattan çevirme yönündeki işârî anlamını ise *müşâhede* kavramıyla ifâde etmişlerdir.¹²³ Mutasavvıfların bu şekilde Kur’ân’ı yorumlarken şekilci ve lafızcı bir yaklaşımdan uzak durmuş olmalarının zamanın değişmesiyle birlikte toplumsal hayatta görülen gelişim ve değişim karşısında Kur’ân’ın zâhir anlamının uygulama alanındaki daralmanın önüne geçerek İslâm’ın anlaşılması ve yaşanmasında canlı bir fonksiyon üstlenmiş olması gibi olumlu bir yönünden de bahsetmek mümkündür. Fakat işârî tevil yahut Serrâc’ın ifâdesiyle işâret ilmi vasıtasıyla istinbât edilen hükümlerin bağlayıcılığı o hükme varan sûfî açısından kesinlik arz etse bile ulemâ için bu hükümlerin şer’î kaynaklardan desteklenmiş delil yahut bir karine içermediği sürece kıymeti bulunmamaktadır. Dolayısıyla işârî teviller ile istidlâl edilmiş tasavvuf kavramlarının hepsinin Kur’ân kaynaklı olduğunu yahut bu kavramların istidlâlinin toptan kabul edilemeyeceğini söylemektense her bir kavramı

¹¹⁶ Bkz. Meryem, 19/15. Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, IV/450.

¹¹⁷ İnşirâh, 94/1. Bkz. Kuşeyrî, *Risale*, s. 239

¹¹⁸ Tâhâ, 20/25. Bkz. Kuşeyrî, *Risale*, s. 239

¹¹⁹ Bkz. Kuşeyrî, *Risale*, s. 239

¹²⁰ Müddesir 74/4. Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 277; Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 31.

¹²¹ Kuşeyrî bu âyeti ahlâk kavramı için delil getirmektedir. Bkz. Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 277. Herevî ise *vera’* kavramı için bir delil olarak öne sürmektedir. Bkz. Herevî, *Menâzilü’s-sâirîn*, s. 31.

¹²² Nûr, 24/30. Bkz. Hücvîrî, *Keşfu’l-mahcûb*, s. 393.

¹²³ Bkz. Hücvîrî, *Keşfu’l-mahcûb*, s. 393.

müstakil olarak değerlendirmek daha sağlıklı neticelere ulaştıracaktır.

Sonuç

Bu çalışma neticesinde görülmüştür ki tarikatlar öncesi dönemde belirli tasavvuf klasiklerinde yer alan kavramların yaklaşık yarısı mutasavvıflarca Kur'ân kaynaklı olarak ele alınmaktadır. Bunların da büyük bir bölümü âyetlerin zâhir anlamlarıyla, müfessirlerin kanaatleri ile aynı doğrultuda istidlâl edilmiştir. Bu durum tasavvufun kaynağının Kur'ân olduğu düşüncesinin haklılık payını ortaya koymaktadır. Öte yandan tasavvufun Kur'ân kaynaklı bir ilim olması için kavramlarının her birinin Kur'ân'da bulunması da zorunluluk arz etmemektedir. Kendilerine has terbiye metotları bulunan mutasavvıfların aynı şekilde kendilerine özel birtakım ıstılâhları kullanmaları tabiidir. Bu durum diğer İslâmî ilimler için de geçerlidir. Örneğin fıkıh yahut akaid ilimlerine dair kavramların tamamının Kur'ân'da bulunmasını beklenmemektedir. Fakat mevcut kavramların dahi tasavvufun Kur'ân kaynaklı bir disiplin olduğu yönünde kanaat belirtmeye yetecek mahiyette olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Apaydın, Yunus, “Zâhiriyye”, *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV/93-100.
- Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsîr Okulu*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1974.
- Ay, Mahmut, “İşari Tefsirde İtibar/Analoji Yöntemi”, *Dini ve Felsefi Metinler: Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama*, c. II, 2012, ss. 727-750. “İşari Tefsirlerde Yöntem Meselesi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 26, 2012, ss. 59-110. *Kur'ân'ın Tasavvufî Yorumu – İbn Acîbe'nin el-Bahru'l-Medîd Adlı Tefsiri*, İnsan, İstanbul, 2011.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap – İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, Kitabevi, İstanbul, 2001.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali (ö. 816/1413), *Mu'cemü't-ta'rîfât*, thk. Muhammed Sıddık el-Münşâvî, Dâru'l-fâzilet, Kahire, ty..
- Demirci, Muhsin, *Tefsîr Tarihi*, İFAV, İstanbul, 2012.
- Demirli, Ekrem, “Zâhirî İlimlerin Otoritesi Karşısında Tasavvufun Meşruiyet Arayışı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 15, 2007, ss. 219-244. “Kuşeyrî'den İbnü'l-Arabî'ye İşârî Yorumculuk Hakkında Bir Değerlendirme: İşârî Yorumdan Tahkike Doğru Kur'ân-ı Kerim Yorumculuğunun Gelişimi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 40, 2013, s. 121-142.
- Dereli, Muhammed Vehbi, “İşârî Tefsirlerin Geçerliliği ve Problemleri Üzerine”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 34, 2011, ss. 129-147.
- Dönmez, İbrâhim Kafi, “Zâhir”, *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV/85-87.
- Ebû Leyla, Muhammed, “Kur'ân: Tabiatı, Sahîh Oluşu, Müslüman Akıl Üzerindeki Etki ve Otoritesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, çev. İbrâhim H. Karslı, c.V, sy. 1, 2005, ss. 279-294.
- Ebû Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Hârisî (ö. 386/996), *Kütü'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb ve vasfu tarîki'l-mürîd ilâ makamî't-tevhîd*, haz. Asım İbrâhim

- el-Keyyâli el-Hüseynî eş-Şâzelî ed-Derkâvî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lübnan, 2009, (2 cilt).
- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid, "Sufi Düşüncede Hakikat-Dil ilişkisi Üzerine – İbn Arabî'de Dil, Varlık ve Kur'ân", *İslâmiyât Üç Aylık Araştırma Dergisi*, çev. Ömer Özsoy, sy. 3², 1999, ss. 15-38.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. İshak el-İsfahânî (ö. 430/1038), *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1416/1996, (11 cilt, son cildi fihrist).
- Erkaya, Mahmud Esad, *Kur'ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*, (yayınlanmamış doktora tezi), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2015.
- Fazlur Rahman, *İslâm*, çev. Mehmed Dağ & Mehmet Aydın, Ankara Okulu, Ankara, 2000.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Huccetü'l-İslâm Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), *İhyâu ulümi'd-dîn*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1434/2013, (5 cilt). "er-Risâletü'l-ledünniye", *Mecmûatü resâli'l-imâm el-Gazzâlî*, thk. İbrâhim Emin Mahmud, el-Mektebetü't-Tevfikîyye, Kahire, ty., ss. 239-253. *Mişkâtü'l-envâr*, thk. Ebû'l-ulâ Affî, Dâru'l-Kavmiyye, Kahire, ty.
- Gördük, Yunus Emre, *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşârî Tefsir Mâhiyeti, Meşrûiyeti, Bâtınî Yorumdan Farkı*, İnsan Y., 2013.
- Herevî, Ebû İsmâil Pîr-i Herat Hâce Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Ensârî (ö. 481/1089), *Kitâbu Menâzili's-sâirîn*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1408/1988.
- Hücvîrî, Ebû'l-Hasan Gencbahş Ali b. Osman b. Ali (ö. 465/1072), *Keşfu'l-mahcûb Hakkat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh, İstanbul, 2010.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed (ö. 751/1350), *Medâricü's-sâlikîn fi şerhi Menâzili's-sâirîn*, thk. ed-Dânî b. Münîr Âli Zehvî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1433/2012, (3 cilt). *et-Tibyân fi aksâmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, ty.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddîn, "Zahir ve Bâtın İlmine Dair Bir Risâle: Takıyyüddîn İbn Teymiyye", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, çev. Mustafa Öztürk & Ali Bolat, sy. 6, 2001, ss. 265-302.
- İsâvî, Meş'ân Suûd, *et-Tefsîrül-işârî mâhiyetühü ve davâbitühü*, Beyrut, 1434/2013.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim el-Buhârî (ö. 380/990), *Bahru'l-fevâid*, thk. Muhammed Hasan Muhammed & Ahmed Ferîd, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1420/1999, s. 99. *et-Taarruf li-mezhebi ehli't-tasavvuf*, haz. Ahmed Şemsüddin, Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1413/1993.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Zeynü'l-İslâm Abdülkerîm b. Hevâzin (ö. 465/1072), *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Halil el-Mansûr, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2001.
- Mukatil b. Süleyman, Ebû'l-Hasan (ö. 150/767), *Tefsîru Mukatil b. Süleyman*, thk. Abdullah Mahmud Şehhâte, Müessesetü Tarihi'l-Arabî, Beyrut, 1423/2002, (5 cilt).
- Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara Ü. İ. F. Y., Ankara, 1986.
- Öztürk, Mustafa, "Tefsirde Zahir – Bâtın Düalizmi ya da Tasavvufi Aşırı Yorum", *İslâmiyât*, sy. 3², 1999, ss. 101-120. "Geleneksel Te'vil Çeşitlemelerinin Epistemik Değeri", *Bilimname*, c. 2, sy. 2, 2003, s. 179-197. *Tefsirin Hâlleri*, Ankara Okulu, Ankara, 2013.
- Selvi, Dilaver, "Her Ayetin Bir Zahiri Bir Batını Vardır?" Hadisindeki Zahir ve Batın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 2, 2011, ss. 7-41.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali et-Tûsî (ö. 378/988), *el-Lüma' fi târihi't-Tasavvufi'l-İslâmî*, tlk. Kamil Mustafa el-Hindâvî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2007.
- Şa'bân, Zekiyyüddîn, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l Fikh)*, çev. İbrâhim Kâfi Dönmez, TDV, Ankara, 2004.
- Şâtubî, Ebû İshak İbrâhim b. Musa b. Muhammed el-Gırnatî (ö. 790/1388), *el-Muvâfakât*, thk. Ebû Ubeyde Âli Selmân, Dâru İbn Affân, Kahire, 1417/1997, (7 cilt).

- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd (ö. 310/923), *Tefsirü't-Taberî Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Daru Hicr, Kahire, 1422/2001, (26 cilt, son iki cildi fihrist).
- Tilimsânî, Affüddin Süleyman b. Ali b. Abdillâh (ö. 690/1291), *Şerhu Menazili's-sâirîn ile'l-hakki'l-mübîn*, nşr. Asım İbrâhîm el-Keyyâlî, Kitâb-Nâşirûn Beyrut, 1434/2013.
- Türcan, Galip, "Kelamcılara Göre Kur'ân'ın Otoritesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 31, 2011, ss. 7-28.
- Uludağ, Süleyman, "İşârî Tefsîr", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII/424-428.
- Zerkeşi, Ebû Abdullâh Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullâh (ö. 794/1392), *el-Burhan fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kahire, 1376/1957, (4 cilt). *Bahrü'l-muhît fî usûli'l-fikh*, Dâru'l-Kütübî, yy., 1414/1994, (8 cilt).
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm (ö. 1367/1948), *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevâz Ahmed, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 1415/1995. (2 cilt).

